

“Ja ik wil! ... voor nu...”

Een theologisch-ethisch onderzoek naar de waarde van duurzaamheid in partnerrelaties, in het bijzonder het huwelijk, in een fluïde maatschappij.

Marjolein Hekman-Klapwijk

Studentnummer 1601083

Masterthesis Systematische theologie (A-MPVF2S9)

Protestantse Theologische Universiteit, locatie Amsterdam

Begeleider: Dr. E.P. Schaafsma

Beoordelaar: Prof. Dr. P.H. Vos

23 augustus 2019

Dankwoord

Het schrijven van deze thesis was een intensief en leerzaam proces. Hiervoor wil ik graag mijn begeleider, Petruschka Schaafsma, hartelijk bedanken. Zij was steeds bereid tot het bespreken van gelezen of geschreven stukken, wist mij uit te dagen om verder te denken en was bereid tot het geven van goede, kritische feedback. Daarnaast wil ik mijn echtgenoot, Lemuël Hekman, bedanken voor het bespreken van stukken, het kritisch bevragen van mijn (tussentijdse) overtuigingen, het helpen in het bewerkstelligen van meer structuur en het motiveren om verder te gaan. Daarbij kon ik dankzij mijn eigen huwelijk dit thema niet abstract en van een afstand onderzoeken, maar mocht, en moest, ik dit verhouden tot mijn eigen concrete situatie.

Marjolein Hekman,
Amsterdam, 23 augustus 2019.

Inhoudsopgave

1. Situatieschets: de positie van het huwelijk in de Westerse wereld na de Tweede Wereldoorlog	3
1.1 Inleiding	3
1.2 Het huwelijk verleden tijd?	4
1.3 Theologische en sociologische perspectieven op de ontwikkeling van het huwelijk	6
2. Theologisch-ethisch spreken over het huwelijk	13
2.1 Inleiding	13
2.2 Verondersteld perspectief	13
2.3 Bauman, Kierkegaard en Farley als voorbeelden voor theologisch-ethische reflectie	14
2.4 Conclusie	17
3. De waarde van duurzaamheid	19
3.1 Inleiding	19
3.2 Een problematische tijd voor duurzaamheid?	19
3.3 De waarde van duurzaamheid in relaties	23
3.4 Verlangen naar duurzaamheid	29
4. De waarde van het huwelijk	34
4.1 Inleiding	34
4.2 Huwelijk en duurzaamheid	34
4.3 Duurzaamheid en huwelijk vanuit theologisch perspectief	37
5. Relativering van het huwelijk	42
5.1 Inleiding	42
5.2 Het huwelijk niet als doel op zichzelf	42
5.3 Redenen tot het verbreken van een huwelijk?	44
5.4 Conclusie	47
Conclusie	48
Bibliografie	51

1. Situatieschets: De positie van het huwelijk in de Westerse wereld na de Tweede Wereldoorlog

1.1 Inleiding

In de huidige Westerse maatschappij lijkt de waarde van het huwelijk niet langer evident. Het heersende beeld is dat er veel minder mensen trouwen en dat het aantal echtscheidingen toeneemt. In de representatie van onze cultuur in films en series lijken twee vormen van romantische relaties te overheersen. De eerste vorm zijn de intense partnerrelaties, die in korte tijd ingeruild worden voor nieuwe relaties. In deze vorm staat ervaring centraal en lijkt duurzaamheid niet wenselijk te zijn. De tweede vorm blijkt uit de films die eindigen met het ideale huwelijk en de suggestie van 'zij leefden nog lang en gelukkig'. Hoewel duurzaamheid hier als ideaal neergezet wordt, is hoe dit 'lang en gelukkig leven' er vervolgens uitziet en ervaren wordt voor het verhaal van de film kennelijk niet interessant.¹ Dit gebrek aan aandacht voor het duurzame aspect wordt door de socioloog Zygmunt Bauman uitvoerig besproken als belangrijk kenmerk van de hedendaagse maatschappij. Hij typeert de huidige tijd als 'liquid modernity', een tijd die zich kenmerkt door fluiditeit (*fluidity*) en het daarmee samenhangende verdwijnen van duurzaamheid.² In deze vloeibare maatschappij ligt de nadruk volgens hem op flexibiliteit, continue verandering en het niet willen aangaan van langdurige verplichtingen. Het is begrijpelijk dat in een dergelijke samenleving de vraag opkomt of een huwelijk nog wel mogelijk en wenselijk is. Echter, zoals in het voorbeeld van de film die eindigt met het ideale huwelijk, lijkt het verlangen naar een duurzame relatie in de hedendaagse maatschappij nog niet verdwenen. In dit spanningsveld tussen het verlangen naar duurzame relaties en het leven in een fluïde maatschappij speelt deze thesis zich af. De aanwezigheid van dit spanningsveld laat zien dat de waarde van duurzame relaties, in het bijzonder het huwelijk, een kwestie is op dit moment. In een deel van de christelijke traditie wordt dit spanningsveld echter niet ervaren. Het huwelijk wordt daar gezien als een vanzelfsprekend goed, soms zelfs als de door God ingestelde levensvorm, bedoeld voor ieder mens. Theologische ethiek wil mensen bepalen bij het waarom van hun keuzes en daarmee de vanzelfsprekende overtuigingen bevragen. Dit doet zij met betrekking tot de vanzelfsprekende overtuigingen in zowel de maatschappij als de kerk. Vanuit de observatie van dit spanningsveld en deze beschrijving van de taak van de theologische ethiek, komen we tot de volgende onderzoeksvraag:

Wat is, gegeven het huidige fluïde karakter van de Westerse maatschappij, vanuit theologisch-ethisch perspectief de waarde van duurzame partnerrelaties, in het bijzonder het huwelijk?

Het doel van dit eerste hoofdstuk is om te onderzoeken of statistische gegevens het beeld van het meer fluïde worden van relaties bevestigen en hoe de rol van het huwelijk zich verhoudt tot die in eerdere periodes in de geschiedenis. Deze feitelijke gegevens en het historisch kader bieden de achtergrond voor theologisch-ethische reflectie op de waarde van het huwelijk vandaag de dag. Vanwege de focus op de situatie van het huwelijk in de huidige tijd ligt de nadruk van dit historisch kader vooral op de situatie vanaf de Tweede Wereldoorlog. Vanaf die tijd hebben er een aantal

¹ Dit laatste is overigens niet nieuw in onze tijd. Zo uit Kierkegaard al de kritiek dat teksten over het huwelijk stoppen waar zij zouden moeten beginnen: "Na de vele overwonnen fata zinken tenslotte de gelieven elkaar in de armen, het doek valt, het boek is uit, maar de lezer is niet wijzer dan hij was; want er is waarlijk geen kunst voor nodig om, mits de liefde in haar eerste ontvlammen aanwezig is, moed en verstand genoeg te hebben om met al zijn kracht te strijden voor het goede wat men als het enige beschouwt, maar daarentegen wel bezonnenheid, wijsheid en geduld om de matheid te overwinnen die vaak volgt op de vervulling van een wens." (Søren Kierkegaard, *Of/Of: Een levensfragment* (Amsterdam: Boom, 2007), 443.)

² Het boek *Liquid Modernity* verschijnt in 2000 en gaat vooral over recente ontwikkelingen vanaf de jaren '80 en de jaren '90.

belangrijke ontwikkelingen plaatsgevonden die invloed hebben op de plaats en de waardering van het huwelijk in de huidige maatschappij. Een verdere afbakening vindt plaats door een focus op het Westen.

Hiermee geeft dit hoofdstuk een eerste duiding van wat het *fluïde karakter van de huidige maatschappij* betekent voor het huwelijk. In het volgend hoofdstuk komt de vraag aan de orde wat *theologisch-ethische reflectie* op het huwelijk eigenlijk betekent. Het derde hoofdstuk komt terug op de eerder genoemde spanning tussen het fluïde karakter van de huidige maatschappij tegenover het verlangen naar duurzaamheid. Daarin zal blijken dat veel mensen nog steeds *waarde toekennen aan duurzame partnerrelaties*. In het vierde hoofdstuk onderzoeken we wat *het huwelijk* onderscheidt van andere vormen van duurzame partnerrelaties. In hoofdstuk 3 en 4 wordt de vanzelfsprekendheid van fluïditeit kritisch doordacht in relatie tot duurzaamheid, in hoofdstuk 5 maken we de omgekeerde beweging. Hier komen we tot een relativering van het huwelijk. Deze verschillende onderdelen samen geven een antwoord op de onderzoeksvraag.

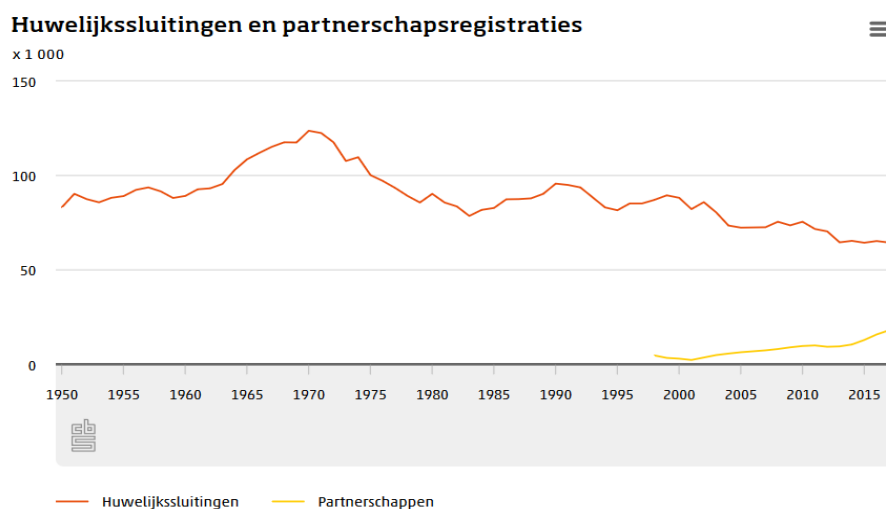
1.2 Het huwelijk verleden tijd?

Trouwen er überhaupt nog mensen of is het eigenlijk vooral iets van het verleden? Hebben mensen nog de behoefte om duurzame partnerrelaties officieel vast te leggen in een huwelijk of geregistreerd partnerschap? En neemt het aantal scheidingen inderdaad drastisch toe? In dit eerste deel geven we een kort overzicht van enkele statistische gegevens met betrekking tot huwelijk en echtscheiding in Nederland en het Westen om de feiten scherp te krijgen.

1.2.1 Afname van het aantal huwelijken en toename van het aantal echtscheidingen in Nederland

Voor informatie over het aantal huwelijken en echtscheidingen in Nederland kijken we naar recente gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Als onafhankelijk onderzoeksorgaan leveren zij betrouwbare statistische gegevens.

Zoals de grafiek hieronder laat zien, is er in 1970 in Nederland een piek in het aantal huwelijken waarna dit langzaam afneemt tot 2013. Na 2013 blijft het aantal huwelijkssluitingen, relatief per duizend inwoners, vrijwel gelijk.³

³ "Huwten en partnerschapsregistraties; kerncijfers," Centraal Bureau voor de Statistiek StatLine, geraadpleegd op 29 april 2019, <https://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37772ned&D1=0-4&D2=0,10,20,30,40,50,60-I&HD=120104-1412&HDR=G1&STB=T>.

In Nederland is vanaf 2001 het homohuwelijk wettelijk mogelijk. Daarnaast is er sinds 1998 ook de mogelijkheid van geregistreerd partnerschap. Vooral bij twintigers en dertigers zijn het geregistreerd partnerschap en ongehuwd samenwonen populaire alternatieven op het huwelijk.⁴ Het aantal geregistreerd partnerschappen in Nederland neemt toe en het verschil tussen huwelijk en partnerschap is steeds kleiner geworden.⁵

Onderzoek van het CBS toont daarnaast dat het aantal echtscheidingen per 1000 inwoners en per 1000 echtparen sinds 1950 behoorlijk is toegenomen.⁶ Tussen 1970 en 1975 is er een verdubbeling van het aantal scheidingen wat waarschijnlijk te maken heeft met de liberale wetwijziging in Nederland in 1971. Waar echtscheiding eerder alleen mogelijk was bij overspel, langdurige verlaten, gevangenisstraf of geweld, wordt de grond voor echtscheiding in 1971 uitgebreid tot 'duurzame ontwrichting'.⁷ In de laatste jaren eindigt iets meer dan één op de drie huwelijken in een echtscheiding, sinds 2013 schommelt dit tussen de 38,1 en 40,1 procent. Een huwelijk kan alleen ontbonden worden door een rechter. Het geregistreerd partnerschap is iets makkelijker te ontbinden dan een huwelijk omdat dit buiten de rechter om kan plaatsvinden wanneer er geen kinderen zijn en er sprake is van wederzijdse instemming.⁸ Het CBS heeft geen percentages beschikbaar van het aantal ontbindingen van geregistreerd partnerschap en hoe dat zich verhoudt tot het aantal echtscheidingen.

Het aantal mensen dat alleen woont, is sinds de Tweede Wereldoorlog sterk toegenomen. In 1947 waren er 285 duizend alleenstaanden, vijf procent van de meerderjarige Nederlanders destijds. In 2017 is dit aantal toegenomen tot drie miljoen alleenstaanden, 22 procent van de meerderjarige Nederlanders. Men verwacht dat deze trend verder doorzet.⁹

1.2.2 Vergelijkbare trends in Europa en Amerika

Eurostat levert betrouwbare statistische gegevens aan de Europese Unie (EU). Vanuit de onderstaande grafiek is op te maken dat er in Europa een vergelijkbare trend is als in Nederland met betrekking tot de afname van het aantal huwelijken en toename van het aantal scheidingen.¹⁰ In deze grafiek is de opkomst van alternatieve wettelijke vormen, zoals het geregistreerd partnerschap niet meegenomen.

Ditzelfde onderzoek van Eurostat toont echter ook dat er grote verschillen zijn tussen de verschillende landen die lid zijn van de EU. Het hoogste percentage huwelijken vindt plaats in Litouwen en Roemenië en het laagste in Slovenië, Italië en Luxemburg. In Malta, Slovenië en meer algemeen in Oost- en Zuid-Europa zijn de scheidingspercentages laag. In noordelijke lidstaten zoals Letland, Litouwen en Denemarken ligt het scheidingspercentage hoog.

⁴ "Twintigers en dertigers trouwen minder," Centraal Bureau voor de Statistiek, geraadpleegd op 29 april 2019, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/18/twintigers-en-dertigers-trouwen-minder>.

⁵ "Geregistreerd partnerschap wint aan populariteit," Centraal Bureau voor de Statistiek, geraadpleegd op 1 augustus 2019, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/34/geregistreerd-partnerschap-wint-aan-populariteit>.

⁶ "Huwelijksontbindingen; door echtscheiding en door overlijden," Centraal Bureau voor de Statistiek Statline, geraadpleegd op 29 april 2019, <https://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=37425ned>

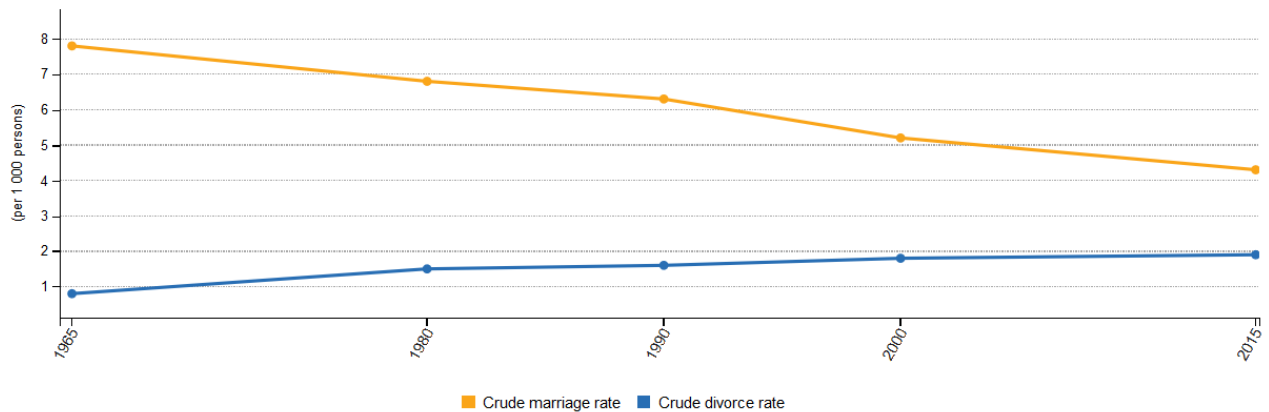
⁷ Paul Brood & Michiel de Wolde, *Scheiden doet lijden: 400 jaar echtscheidingsmisère* (Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2014), 9, 18.

⁸ "Hoe kan ik mijn geregistreerd partnerschap ontbinden?," Rijksoverheid, geraadpleegd op 1 augustus 2019, <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/scheiden/vraag-en-antwoord/geregistreerd-partnerschap-ontbinden>

⁹ "Honderd jaar alleenstaanden," Centraal Bureau voor de Statistiek, geraadpleegd op 3 mei 2019, <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2018/26/honderd-jaar-alleenstaanden>

¹⁰ "Marriage and divorce statistics," Eurostat: statistics explained, geraadpleegd op 29 april 2019, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Marriage_and_divorce_statistics

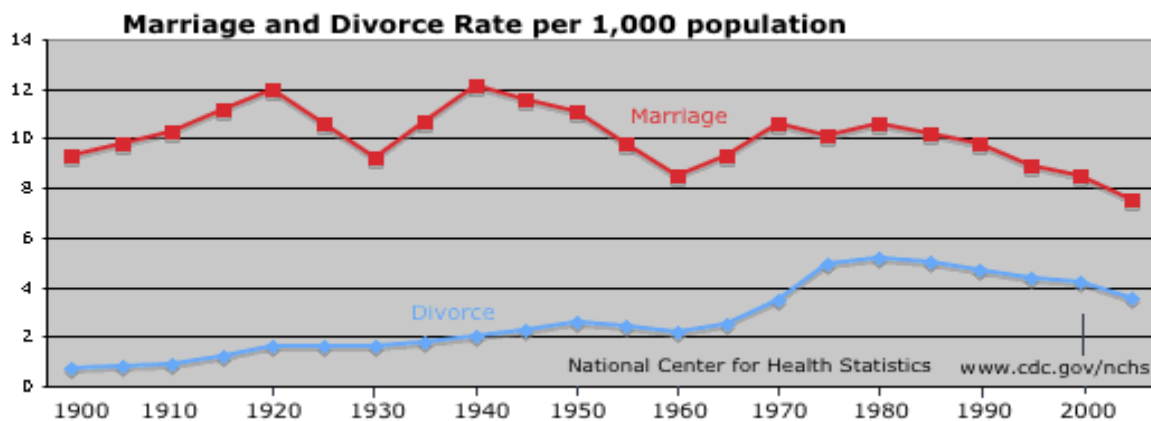
Crude marriage and divorce rates, EU-28, 1965-2015

Note: Excluding French overseas departments for 1970 to 1990.

eurostat

Het 'National Center for Health Statistics' levert statistische informatie aan de Amerikaanse overheid om de algemene gezondheid te verbeteren. Onderdeel hiervan is een onderzoek naar het aantal huwelijken en echtscheidingen. In de grafiek hieronder wordt dit weergegeven.¹¹ Het echtscheidingspercentage in Amerika ligt iets hoger dan in Europa, tussen de 40 en de 50 procent. De informatie hierover is echter behoorlijk divers en niet vanuit één punt gecentreerd. Daarnaast zijn de trends van de afgelopen jaren onduidelijk.

1.2.3 Conclusie

De statistische gegevens bevestigen het beeld dat er minder huwelijken en meer echtscheidingen zijn in het Westen vanaf de Tweede Wereldoorlog. Dit is deels te verklaren door de opkomst van alternatieve samenlevingsvormen en deels doordat er meer mensen alleen leven. In Europa vallen de verschillen tussen landen op. Hierin kunnen economische motieven en culturele verschillen meespelen, maar om deze gegevens goed te duiden is verder onderzoek nodig. Tenslotte valt op dat de statistische gegevens van Amerika lastiger te vinden zijn en verder uiteenlopen.

1.3 Theologische en sociologische perspectieven op de ontwikkeling van het huwelijk

De statistische gegevens laten zien dat partnerrelaties minder duurzaam, dus meer fluïde, zijn geworden sinds de Tweede Wereldoorlog. Deze statistische gegevens op zichzelf zijn echter onvoldoende om zicht te krijgen op de oorzaken van deze dalingen en stijgingen en zij zeggen ook

¹¹"Marriage/Divorce Rate," National Center for Health Statistics, geraadpleegd op 30 april 2019, <http://donsnotes.com/reference/marriage-divorce.html>

niets over de betekenis en kwaliteit van het huwelijk. Dat een huwelijk lang standhoudt, betekent niet dat het een goed huwelijk is voor de beide partners en de mensen daaromheen. De kwaliteit van een huwelijk uit zich onder andere in haar effect op de psychische gezondheid van beide partners, de openheid voor hun sociale omgeving en hoe zij door partners en omgeving wordt ervaren. Hoe het hiermee staat in de huidige tijd komt beter in beeld wanneer we dit vergelijken met het huwelijk in vroegere tijden. Dit vraagt om onderzoek naar de ontwikkeling van het huwelijk in de geschiedenis vanuit historisch en theologisch perspectief. Hiervoor maken we gebruik van enkele toonaangevende auteurs op het gebied van huwelijk en geschiedenis: theoloog Margaret Farley, theoloog en jurist John Witte Jr. en historicus Stephanie Coontz.

1.3.1 Belang en beperkingen van een historische vergelijking

Alle drie de auteurs benadrukken het belang van een historische vergelijking van de invulling van het huwelijk door de eeuwen heen. Zo noemt Farley de geschiedenis van het huwelijk essentieel om de hedendaagse vragen rondom het huwelijk te kunnen plaatsen en begrijpen.¹² Coontz stelt dat de onderkenning dat het huwelijk door de tijd heen verschillende vormen aanneemt het statische beeld van 'het huwelijk zoals het altijd is geweest' corrigeert. In alle tijden en culturen hebben mensen huwelijk en familie beschouwd als zijnde 'in crisis'. Hiermee relateert zij het idee dat het huwelijk en de familie in de huidige tijd in crisis zijn. Ontwikkelingen die als typerend voor de huidige tijd gezien worden, zoals bijvoorbeeld seks buiten het huwelijk, samengestelde families en een groot aantal echtscheidingen, kwamen ook in het verleden voor.¹³ Witte benadrukt de grote rol van het christendom in het Westen in de vormgeving en waardering van het huwelijk in de geschiedenis. Hij bespreekt vijf historische modellen van het huwelijk waarvan de eerste vier expliciet christelijk zijn en grote overeenkomsten tonen.¹⁴ In zijn uitwerking van de verschillende modellen laat hij zien hoezeer theologie, samenleving en rechtspraak met elkaar verweven zijn. Deze samenhang is voor hem essentieel om de waarde van het huwelijk te begrijpen.

Farley is echter ook kritisch op het gebruiken van onderzoek naar de geschiedenis van het huwelijk. Zij wijst op de moeilijkheid van het achterhalen van wat mensen echt geloofden en praktisch deden in het verre verleden. Wat is overgeleverd zijn vaak de 'publiekelijk geaccepteerde overtuigingen van een kleine groep mannen uit de bovenste laag van de samenleving'.¹⁵ Dit neemt niet weg dat deze bronnen leerzaam zijn voor het verstaan van de geschiedenis, maar het vraagt om een kritische omgang met deze bronnen en verder onderzoek naar, of in ieder geval bewustzijn van, de stemmen die daarin gemist worden. Deze historische vergelijking naar de invulling van het huwelijk door de eeuwen heen kan helpen om waarden van het huwelijk uit het verleden opnieuw te ontdekken en kritisch naar de huidige tijd te kijken. Andersom kan vergelijking ook bijdragen aan ethische reflectie op en zelfs de versterking van bepaalde waarden in de huidige tijd.

1.3.2 Grote verschillen in partnerrelaties en seksuele moraal

Farley geeft voorbeelden van hoe verschillend er door de tijd heen is gedacht over de waardering van seksualiteit, de positie van de vrouw en de belangrijkste redenen om een huwelijk te sluiten. Zo was

¹² Margaret Farley, *Just Love: A Framework for Christian Sexual Ethics* (Londen: Continuum International Publishing Group, 2006), 17.

¹³ Stephanie Coontz, *Marriage, a History: from Obedience to Intimacy or How Love Conquered Marriage* (New York: Viking Penguin, 2005), 1-2.

¹⁴ De vijf modellen die Witte beschrijft zijn de volgende: Marriage as Sacrament in the Roman Catholic Tradition, Marriage as Social Estate in the Lutheran Reformation, Marriage as Covenant in the Calvinist Tradition, Marriage as Commonwealth in the Anglican Tradition en Marriage as Contract in the Enlightenment Tradition.

¹⁵ Farley, *Just Love*, 17.

seksualiteit bij de Grieken niet beperkt tot het huwelijk en speelde homoseksualiteit een belangrijke rol. Vooral mannen hadden meerdere seksuele relaties, terwijl van vrouwen werd verwacht dat zij maagd bleven. Mannen trouwden om voor een erfgenaam te zorgen, terwijl liefde en vriendschap tussen mannen werd gezien als van een hogere orde dan het huwelijk met een vrouw. Abortus en kindermoord kwamen regelmatig voor terwijl dit in andere culturen juist streng verboden was.¹⁶ Bij Plato, Aristoteles en in het christendom ligt er juist veel nadruk op zelfbeheersing en het onderdrukken van de 'lage begeerten' vanwege de hogere waardering voor het geestelijke. Deze tendens is vandaag de dag nog altijd in het christendom terug te vinden.¹⁷ Door verschillende vroegchristelijke schrijvers is een negatieve waardering van seksualiteit gekoppeld aan een negatieve waardering van de vrouw. Met een koppeling naar het scheppingsverhaal wordt de vrouw gezien als verleidster van de man en daarmee als de oorzaak van de erfzonde. Vanuit deze negatieve waardering van seksualiteit en het vrouwelijke is het celibaat tot aan de Reformatie in grote mate het ideaal vanuit theologisch perspectief.¹⁸ Dit verschuift in de Reformatie waar huwelijk en seksualiteit door Luther en Calvijn neergezet worden als onderdeel van het goddelijke plan voor de schepping en daarmee als iets goeds.¹⁹ In verschillende Afrikaanse culturen valt op dat seksualiteit ondergeschikt is aan het welzijn van familie en gemeenschap. Polygynie is in een groot deel van Afrika de meest voorkomende huwelijksvorm.²⁰ Farley geeft nog veel meer voorbeelden, maar vanuit deze korte schetsen zien we al iets van de grote verschillen per tijd en plaats.

1.3.3 De rol van christendom in de ontwikkeling van het huwelijk

In een groot deel van de Westerse geschiedenis is het huwelijk mede vorm gegeven in de kerk en werd denken over het huwelijk verbonden met denken over God vanuit een christelijk perspectief. Ontwikkelingen in het christendom op kerkelijk en dogmatisch gebied beïnvloedden alledaagse praktijken zoals het huwelijk.

Witte geeft vijf modellen van het huwelijk in het Westen. De periode na Christus tot de Reformatie vat hij samen als het 'Katholieke model'. Vanaf de Reformatie komen er drie modellen bij: het 'Calvinistische, Lutherse en Anglicaanse model'. In deze korte periode is er volgens hem vanuit juridisch en theologisch perspectief dermate veel veranderd dat er drie verschillende modellen onderscheiden kunnen worden. Deze verschillende modellen liggen echter relatief dicht bij elkaar, zeker wanneer we ze vergelijken met de Griekse of Afrikaanse cultuur, zoals kort beschreven in de vorige alinea.

In het katholieke model ligt de nadruk op het huwelijk als sacrament, een zichtbaar teken van de onzichtbare eenheid tussen Christus en de kerk. Vanuit deze overtuiging is de huwelijksband eeuwig en onverbreekbaar. Als sacrament zorgt het huwelijk voor de heiliging van het koppel en de gemeenschap. Door het huwelijk is seksualiteit niet langer een zonde en daarbij belooft het huwelijk als sacrament ook goddelijke hulp in het vervullen van de plichten naar elkaar.²¹ De doelen van het huwelijk zijn kameraadschap tussen man en vrouw, het tegengaan van seksuele zonden, en procreatie. Daarnaast richt het huwelijk zich op een hoger doel: symbool zijn van Christus' eeuwig verbond met zijn kerk.²²

¹⁶ Farley, *Just Love*, 28-30.

¹⁷ Farley, *Just Love*, 32.

¹⁸ Farley, *Just Love*, 40-43.

¹⁹ Farley, *Just Love*, 45.

²⁰ Farley, *Just Love*, 79-80.

²¹ John Witte, Jr., *From Sacrament to Contract: Marriage, Religion and Law in the Western Tradition* (Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 1997), 26-28.

²² Witte, *From Sacrament to Contract*, 40.

In de Lutherse, Calvinistische en Anglicaanse modellen worden een aantal veranderingen doorgevoerd, maar tegelijkertijd blijft er veel van de katholieke traditie behouden. Het huwelijk is niet langer een sacrament maar krijgt een andere status. In de Lutherse en Calvinistische modellen wordt de rol van de kerk kleiner en de rol van de staat groter in de formatie, het bestuur en de ontbinding van het huwelijk.²³ Vanaf de Reformatie is het huwelijk de ideale levensvorm voor iedereen. Het wordt gezien als de manier van samenleven zoals door God bedoeld en daarmee het fundament van de maatschappij. Het celibaat wordt niet langer boven het huwelijk gewaardeerd, maar gezien als een uitzonderlijke roeping voor een enkeling.²⁴ Waar in de katholieke traditie alleen een scheiding van tafel en bed mogelijk is waarbij de sacramentele band behouden blijft, is het vanaf de Reformatie mogelijk om 'echt' te scheiden en daarmee ook te hertrouwen na een bepaalde periode.²⁵ De drie doelen van het huwelijk in het katholieke model, worden overgenomen in de nieuwe modellen: wederzijdse liefde en support tussen man en vrouw, gezamenlijke procreatie en opvoeden van kinderen en de wederzijdse bescherming van beide partijen tegen seksuele zonde.²⁶ Het Calvinistische model richt zich op het huwelijk als verbond en beroept zich in haar typering van het huwelijk vooral op bijbelteksten. Vanuit deze waardering van het huwelijk als verbond en de aandacht voor het belang van bijbelteksten is er minder mogelijkheid voor scheiding dan in het Lutherse model: echtscheiding is alleen toegestaan bij overspel.²⁷ In het Anglicaanse zijn de veranderingen klein en gaan veel minder snel dan op het vaste land. Het huwelijk is aan de ene kant symbool van het goddelijke en uitdrukking van het verbond tussen de huwelijkspartners, en aan de andere kant dient en symboliseert het huwelijk het algemeen welzijn (*common good*) van het koppel, de kinderen, de kerk en de staat.²⁸ Deze nadruk op het algemeen welzijn baant de weg voor de manier van denken in de Verlichting. Zo zien we vanuit de Engelse revoluties (1640-1660) dat er kritiek komt op de vorm van het huwelijk, bijvoorbeeld door John Milton en John Locke. Milton focust op de mogelijkheid om een huwelijk te kunnen verbreken en Locke wijst op de gelijkheid tussen man en vrouw.²⁹ De overtuigingen van Milton en Locke worden echter niet overgenomen door de brede stroming in de Anglicaanse kerk.

De vier christelijke visies op het huwelijk die Witte onderscheidt leggen verschillende accenten. Dit zien we in hoe de relatie met God wordt gezien en welke rol kerk en staat hebben in het verbinden en verbreken van huwelijken. Ondanks de verschillen vallen vooral de overeenkomsten op, het gaat steeds over een levenslange relatie tussen één man en één vrouw in verbondenheid met God. Daarnaast komen in deze vier modellen steeds dezelfde doelen van het huwelijk naar voren: het huwelijk als vormgeven aan een liefdevolle relatie, het huwelijk als bron voor procreatie en het huwelijk als bescherming tegen seksuele zonde.

1.3.4 De belangrijke verschuiving vanaf de Verlichting

Het is opvallend dat Witte en Coontz beiden spreken over de belangrijke rol van de Verlichting en geen aparte aandacht schenken aan de Romantiek. Coontz noemt wel kort het belang van de 150 jaar na de Verlichting, maar noemt de Verlichting duidelijk het startpunt van de opkomst van het huwelijk vanuit liefde.³⁰

²³ Witte, *From Sacrament to Contract*, 43-44.

²⁴ Witte, *From Sacrament to Contract*, 49.

²⁵ Witte, *From Sacrament to Contract*, 65-66.

²⁶ Witte, *From Sacrament to Contract*, 96, 165.

²⁷ Witte, *From Sacrament to Contract*, 94, 100-101.

²⁸ Witte, *From Sacrament to Contract*, 131.

²⁹ Witte, *From Sacrament to Contract*, 179.

³⁰ Coontz, *Marriage, a History*, 5, 145-147.

Witte stelt dat in het Verlichtingsmodel een contractueel beeld van het huwelijk dominant wordt. Het onderscheid tussen getrouwd en niet getrouwd/gescheiden en legitiem of illegitiem kind wordt steeds kleiner.³¹ Het huwelijk wordt nu seculier gefundeerd, het is niet langer een sacrament of verbond, maar de essentie ligt in de vrijwillige overeenkomst tussen twee partijen. De voorwaarden voor deze overeenkomst worden niet gesteld door God, kerk, traditie of gemeenschap, maar door de twee partijen zelf in overeenstemming met de wettelijke bepalingen.³² Dit nieuwe verstaan van het huwelijk heeft volgens Witte invloeden van 'deïsme, individualisme en rationalisme'. God wordt niet langer gezien als direct betrokken op het dagelijkse leven. Het huwelijk wordt niet langer begrepen in relatie tot God en de kerk.³³ De betekenis van het huwelijk verandert hiermee ingrijpend. In de typering van dit model door Witte komen een aantal punten naar voren die in de huidige tijd vaak gewaardeerd worden: de gelijkheid tussen man en vrouw, de bescherming van kinderen en het belang van een wederzijdse relatie. Witte wijst echter ook op wat hij ziet als negatieve uitwerkingen van dit model, met name in Amerika in de tweede helft van de twintigste eeuw. Vrouwen en kinderen zouden lijden onder de kwetsbaarheid van het huwelijk. 'Na echtscheiding moeten vrouwen vaak alleen en met minimale middelen kinderen opvoeden en het opgroeien van kinderen in gebroken gezinnen zou niet goed zijn voor hun emotionele en intellectuele ontwikkeling'.³⁴ Onder andere vanwege deze schadelijke gevolgen waardeert Witte dit model uiteindelijk negatief.

Net als Witte ziet ook Farley een bijzondere verandering in de ontwikkeling van het denken over huwelijk en seksualiteit in de moderniteit. Zij koppelt die niet specifiek aan de Verlichting maar spreekt over verschuivingen in de laatste eeuw. In de afgelopen eeuw zijn bijna alle traditionele regels voor seksueel gedrag bevestigd. 'Er zijn geen fundamentele meer doordat er geen duidelijke moraal is, al het gedrag wordt bevestigd en mensen zoeken vergeefs naar duidelijke richtlijnen'.³⁵ Er zijn een aantal belangrijke ontwikkelingen geweest die nieuwe vragen oproepen. Bijvoorbeeld de enorme toename van wetenschappelijke kennis (vanuit de biologie, psychologie, antropologie, sociologie en seksuologie) over man, vrouw en seksualiteit, de opkomst van de vrouwenbeweging en de homobeweging die streven naar gelijkwaardigheid en rechten voor vrouwen en homo's en de opkomst van anticonceptie waardoor er een scheiding ontstaat tussen seksualiteit en zwangerschap.³⁶ De ontwikkelingen die Farley beschrijft zijn groot en hebben veel invloed op het denken over en het vormgeven aan het huwelijk.

De intentie van Coontz was aanvankelijk om het heersende idee van een 'crisis van huwelijk en familie' te relativiseren. Na verder onderzoek komt zij echter tot een vergelijkbare conclusie als Witte en Farley. In de huidige tijd is wel degelijk sprake van een bijzondere situatie met betrekking tot het huwelijk. Het gaat dan volgens Coontz niet over een specifieke huwelijkspraktijk of bepaald gedrag, maar over de plaats van het huwelijk in de maatschappij.³⁷ De grootste revolutie is dat het huwelijk iets van twee individuen is geworden. In eerdere tijden had het huwelijk betrekking op een grotere groep mensen en was het 'tegelijkertijd een politieke en economische transactie die ging over de verdeling van arbeid, macht en inkomen'. Fundamenteel ging het niet over liefde maar over sociale zekerheid.³⁸ Daarbij is het automatische verband tussen huwelijk en kinderen verdwenen en is de relatie tussen mannen en vrouwen veranderd. Coontz is hier stellig over: de relatie tussen mannen

³¹ Witte, *From Sacrament to Contract*, 195.

³² Witte, *From Sacrament to Contract*, 196.

³³ Witte, *From Sacrament to Contract*, 197.

³⁴ Witte, *From Sacrament to Contract*, 194-215.

³⁵ Farley, *Just Love*, 2.

³⁶ Farley, *Just Love*, 3-8.

³⁷ Coontz, *Marriage, a History*, 2.

³⁸ Coontz, *Marriage, a History*, 5.

en vrouwen zou in de afgelopen dertig jaar meer veranderd zijn dan in de drieduizend jaar daarvoor.³⁹ Hierdoor is er sprake van een nieuwe situatie waarin de positie van het huwelijk fragiel is geworden en niet langer een stabiel onderdeel is van de vormgeving van de maatschappij.

1.3.5 Een onmogelijk ideaalplaatje?

Witte, Farley en Coontz wijzen alle drie op de fragiliteit van het huwelijk na de veranderingen vanuit de Verlichting. Volgens Coontz heeft dit te maken met de opkomst van het huwelijk 'uit liefde'. In dit beeld van het huwelijk zijn er hoge verwachtingen van de huwelijksrelatie. Er moet namelijk sprake zijn van 'affectie, vriendschap, intimiteit en trouw en tegelijkertijd moeten huwelijkspartners praktisch kunnen samenleven en problemen oplossen'.⁴⁰ Naar aanleiding van onderzoek van D'Emilio en Freedman beschrijft Farley de veranderde kijk op het huwelijk als: 'an account of change from colonial family-centered reproductive systems, to "romantic, intimate, yet conflicted," marriages in the nineteenth century, and then to contemporary "commercialized" sexuality in which "sexual relations are expected to provide personal identity and individual happiness, apart from reproduction"'.⁴¹ Farley benadrukt de hoge verwachtingen die hierin meespelen. Van seksuele relaties wordt verwacht dat zij 'persoonlijke identiteit en individueel geluk' geven.

Ondanks dat deze en andere hoge verwachtingen vaak niet realistisch zijn, heeft het er volgens Coontz wel voor gezorgd dat huwelijken die deze uitdagingen overleven meer voldoening geven.⁴² Deze twee ogenschijnlijk tegenstrijdige aspecten zijn in de laatste eeuw volledig met elkaar verweven, het huwelijk is tegelijkertijd *fulfilling* en *fragile*.⁴³

1.3.6 Conclusie

De analyses van Farley, Witte en Coontz zijn een aanvulling op de statistische gegevens en bieden een historisch kader. Aan de ene kant relativiseren deze beschrijvingen het idee van de 'crisis van het huwelijk' sinds de Tweede Wereldoorlog, aangezien het huwelijk steeds verschillende vormen heeft gehad en ook in eerdere tijden werd beleefd als zijnde 'in crisis'. Aan de andere kant laten deze auteurs zien dat er wel degelijk sprake is van een grote verandering sinds de Verlichting door de opkomst van het huwelijk uit liefde. Dit idee van trouwen uit liefde is ook in onze hedendaagse samenleving het dominante beeld en verklaart deels de fragiliteit van het huwelijk in onze tijd. Partners verwachten veel van elkaar en 'gevoel' is daarbij een belangrijke factor. Worden verwachtingen niet waargemaakt of ontbreekt het 'gevoel' dan is dat reden om relaties te verbreken. Deze fragiliteit van het huwelijk wijst op moeite met duurzaamheid in partnerrelaties. In de wetgeving is dit veranderde beeld ook terug te zien doordat het verbreken van een huwelijksrelatie veel makkelijker is geworden. Niet alleen de statistische gegevens maar ook dit kwalitatief onderzoek bevestigt hiermee het fluïde karakter van het hedendaags huwelijk.

Het uitzonderlijke bij Coontz is dat zij de veeleisendheid die het huwelijk vandaag de dag fragiel maakt, waardeert. Zij komt tot deze waardering omdat de mogelijkheid een slecht huwelijk te verlaten, betekent dat de huwelijken die standhouden meer voldoening geven en de kwaliteit van deze huwelijken dus hoger ligt. Ook in de geschiedenis wordt dit verlangen om huwelijken die weinig voldoening geven te verbreken zichtbaar. Hoewel het verbreken van huwelijken veel complexer was dan in de huidige tijd, vanwege strikte regels vanuit kerk en staat, zien we toch voorbeelden van

³⁹ Coontz, *Marriage, a History*, 4.

⁴⁰ Coontz, *Marriage, a History*, 20.

⁴¹ John D'Emilio en Estelle B. Freedman, *Intimate Matters: A History of Sexuality in America* (New York: Harper & Row, 1988), xi-xii. In: Farley, *Just Love*, 25.

⁴² Coontz, *Marriage, a History*, 281-282.

⁴³ Coontz, *Marriage, a History*, 301.

mensen die tot het uiterste gaan om een echtscheiding mogelijk te maken.⁴⁴ Om de waarde van duurzame partnerrelaties in deze thesis in beeld te krijgen, moeten we hieruit opmaken dat duurzaamheid geen absolute waarde is. In een goede relatie bewijst duurzaamheid de kwaliteit van een relatie en draagt bij aan de ervaring van veiligheid daarin. Duurzaamheid draagt dus bij aan de kwaliteit van een huwelijk, maar de lengte van het huwelijk is nooit een opzichzelfstaand doel. In de hierna volgende hoofdstukken blijft de focus van ons onderzoek naar de waarde van het huwelijk gericht op die relatie tussen duurzaamheid en kwaliteit.

⁴⁴ Dit zien we in het boek *Scheiden doet lijden* waarin voorbeelden gegeven worden van verschillende wanhopige echtgenoten die een brief schrijven aan de minister of koningin met het verzoek om de relatie toch te verbreken, ook al was dit juridisch gezien onmogelijk.

2. Theologisch-ethisch spreken over het huwelijk

2.1 Inleiding

Farley, Witte en Coontz hebben aangetoond dat er in de huidige tijd sprake is van een revolutie in de rol en vormgeving van het huwelijk. Het gaat hen om de opkomst van het huwelijk uit liefde, het ontbreken van een bredere sociale en economische inbedding, en moeite met duurzaamheid. Omdat kerk en theologie in de voorgaande eeuwen steeds een belangrijke functie hebben gehad in het bepalen van de rol en de vormgeving van het huwelijk, moeten zij zich ook nu verhouden tot veranderingen. Dit is een reden voor theologische reflectie op het huwelijk. In deze thesis wordt gesproken van theologische reflectie als het doordenken van een thema vanuit het perspectief waarin de relatie tussen God en mens noodzakelijk wordt geacht voor het begrijpen van het leven en het ontdekken van het goede leven. Dat betekent dat elke theologische reflectie uiteindelijk ook ethische consequenties heeft. Er is echter wel een onderscheid tussen het spreken over meer systematische of exegetische thema's waarbij het verband met het concrete leven slechts indirect aanwezig is, en ethische thema's waarin dit verband met het concrete leven juist centraal staat. Het huwelijk is onderdeel van het concrete leven en tegelijkertijd een poging om vorm te geven aan het goede leven in een juiste relatie met elkaar en de omgeving. Daarmee leidt de vraag naar de waarde van duurzame partnerrelaties zoals het huwelijk, onherroepelijk tot theologisch-ethische reflectie.

Theologisch-ethische reflectie gaat altijd uit van bepaalde overtuigingen van het goede leven en de relatie tussen God en mens. Aan het begin van dit hoofdstuk bekijken we enkele overtuigingen die meespelen in deze thesis. Zij vormen principes die gevormd zijn door ervaringen en onderzoek, maar altijd verder gefundeerd, bediscussieerd en betwijfeld kunnen worden. Hier vormen zij echter geen object van studie en worden daarom als achtergrond voor theologisch-ethische reflectie in deze thesis verondersteld. Daarnaast werken we de vorm van de theologisch-ethische reflectie in deze thesis uit. We laten zien hoe zij zich verhoudt tot en geïnspireerd is door het denken van Bauman, Kierkegaard en Farley. Deze vorm bepaalt de wijze waarop onze reflectie de vanzelfsprekendheden van kerk en maatschappij ter discussie stelt.

2.2 Verondersteld perspectief

Het huwelijk als een levenslange relatie tussen man en vrouw zien we niet als een onaantastbaar christelijk 'goed', of iets wat God van ieder mens vraagt. Andere vormen van samenleven of alleen leven hebben vandaag de dag een belangrijke plaats gekregen in onze maatschappij en willen we als zodanig erkennen. Ook de nadruk op procreatie en bescherming tegen seksuele zonden zijn niet de waardevolle doelen van het huwelijk om in deze tijd te verdedigen.

Voor theologisch-ethische reflectie is de Bijbel een belangrijke bron.⁴⁵ Tegelijkertijd is deze bron complex en voor velerlei uitleg vatbaar. Vaak worden verschillende losse verzen uit de Bijbel gebruikt om het eigen verhaal te ondersteunen. Vanuit deze verzen wordt dan bijvoorbeeld huwelijk of celibaat als het ideaal neergezet, of wordt echtscheiding verboden. Deze manier van bijbelgebruik loopt het gevaar enkel zijn eigen vanzelfsprekendheden te onderbouwen en deze niet kritisch te bevragen. In deze thesis kiezen we voor een andere insteek. De auteurs die we gebruiken komen vanuit verschillende achtergronden (sociologie, filosofie, psychologie en theologie) en zij maken geen of weinig gebruik van de Bijbel. De Bijbel speelt in deze thesis vooral een rol als belangrijke inspiratiebron voor onszelf en enkele van de auteurs, met betrekking tot de relatie tussen God en mens en het goede leven.

⁴⁵ Vaak worden er vier bronnen aangehaald voor de christelijke ethiek: Schrift, traditie, rede en ervaring. Farley heeft het over 'seculiere disciplines van kennis' in plaats van rede, omdat deze laatste in alle vier de bronnen gebruikt wordt (Farley, *Just Love*, 188-189).

We gaan uit van de overtuiging dat God de mens heeft geschapen en relatie met de mens verlangt. Daarnaast gaan we uit van het grote gebod als het belangrijkste doel voor de mens: God, de naaste en jezelf liefhebben. Hieruit volgt dat ieder mens zelf in relatie staat tot God en de naaste en in de eigen concrete situatie de verantwoordelijkheid heeft om keuzes te maken waarmee hij of zij deze liefde tot God en de naaste vormgeeft. Daarnaast moeten we erkennen dat mensen hier op aarde het goede niet volledig zullen kennen en het goede nog niet volledig aanwezig is. Geen enkele keuze zal daarom de perfecte belichaming van de liefde zijn. In de complexiteit van onze samenleving bestaat verantwoordelijkheid nemen er vaak in een zo goed mogelijke afweging te maken tussen kosten en baten.

2.3 Bauman, Kierkegaard en Farley als voorbeelden voor theologisch-ethische reflectie

Hoe kan theologisch-ethische reflectie bijdragen aan het proces van verantwoord kiezen en handelen? Voor een antwoord op deze vraag is het doordenken van de aanpak van socioloog Zygmunt Bauman, filosoof Søren Kierkegaard en theoloog Margaret Farley behulpzaam geweest. Zij laten zien dat het belangrijk is om geen algemeen geldende regels op te stellen, maar verschillende kanten te belichten waarna het aan het individu zelf is om een keuze te maken. Hoe zij dit doen analyseren we in dit hoofdstuk.

2.3.1 Zygmunt Bauman

Zygmunt Bauman stelt dat mensen geneigd zijn om 'veiligheid te zoeken in snelheid'. Mensen plannen zoveel mogelijk om te doen zonder ruimte te nemen voor 'rust en stilte'. Deze geplande manier van leven geeft weinig ruimte tot nadenken over het leven en de lange termijn. Om dit wel te doen is het juist nodig om afstand en tijd te nemen. Dit kan bijdragen aan het onderscheiden van 'lot en bestemming' (*fate and destiny*). Mensen zijn niet willoos gedwongen om een bepaalde weg te lopen omdat dit hun lot is, maar ze kunnen zelf keuzes maken om hun bestemming te bepalen.⁴⁶ Bauman ziet zijn taak als socioloog in het 'beschrijven van de samenleving, het ter discussie stellen van het vanzelfsprekende, het laten zien van menselijke mogelijkheden, en daarmee vooral het benadrukken en vergroten van de vrije keuze van het individu'.⁴⁷ Volgens Bauman zijn mensen in deze maatschappij autonoom wanneer zij weten dat er geen vastliggende betekenissen zijn. 'De afwezigheid van absolute waarheden, normen en grenzen tussen goed en fout is de *conditio sine qua non* van autonome en waarlijk vrije individuen. De primaire taak van de sociologie is het bevorderen van autonomie en vrijheid. Sociologie heeft de potentie om wederzijds begrip te bevorderen en de ziekte in de maatschappij te diagnosticeren.'⁴⁸

Bauman wil mensen bewust maken van waar zij eigenlijk naar op zoek zijn. Zo stelt hij bijvoorbeeld met betrekking tot relaties, dat mensen in deze maatschappij zeggen op zoek te zijn naar relaties die standhouden, terwijl zij eigenlijk zoeken naar 'lichte en losse relaties'. Het advies dat zij zoeken betreft volgens Bauman niet zozeer de vraag hoe zij hun relaties kunnen behouden, maar eerder hoe zij er zo pijnloos mogelijk weer vanaf komen. Veel mensen geven toe aan de nieuwe vorm van relaties zonder te erkennen dat dit is wat zij willen.⁴⁹

Vanuit deze nadruk op het ontbreken van absolute waarheden en duidelijke grenzen tussen goed en fout verwacht men in Baumans teksten een objectieve en afstandelijke beschrijving van de samenleving. Niets is minder waar. Bauman schrijft een scherpe kritiek op onze huidige maatschappij waarin duidelijk is wat volgens hem niet goed gaat. Dit lijkt te passen bij het 'diagnosticeren van de

⁴⁶ Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity* (Cambridge: Polity Press, 2000), 209-210.

⁴⁷ Bauman, *Liquid Modernity*, 203, 211-212.

⁴⁸ Bauman, *Liquid Modernity*, 212-214.

⁴⁹ Zygmunt Bauman, *Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds* (Cambridge: Polity Press, 2003), xi.

ziekte in de maatschappij'. Bauman komt niet met een concrete uitwerking van wat dan wel goed is om te doen, maar tussen de regels door zijn hier zeker richtlijnen voor te vinden.

We kiezen ervoor om in onze theologisch-ethische reflectie elementen over te nemen van de typering die Bauman geeft van zijn taak als socioloog. In de huidige tijd waarin alles bevraagd wordt, is het niet voldoende om regels te geven zonder uitleg en deze te volgen zonder innerlijke motivatie. Net als voor de sociologie is het voor theologische ethiek belangrijk om stil te staan en tijd te nemen voor reflectie. Het gaat in theologische ethiek niet om het verdedigen van richtlijnen uit de christelijke traditie, maar om het reflecteren op vanzelfsprekendheden die er zijn, in kerk en maatschappij, en de motivatie om daaraan vast te houden of ze te verwerpen. Hiermee wil de theologische ethiek verschillende mogelijkheden laten zien en zo de vrije keuze van het individu vergroten. Het vergroten van het bewustzijn van waar mensen werkelijk naar op zoek zijn valt hier ook onder. De manier waarop Bauman stelt dat er geen vastliggende betekenissen, absolute waarheden, normen en grenzen zijn, betekent niet dat er geen stellige overtuigingen zijn die het leven mede vormgeven. Ook Baumans eigen kritiek op de huidige samenleving wijst op overtuigingen met betrekking tot wat volgens hem belangrijk is. Daarom hebben we hierboven enkele veronderstellingen weergegeven, die weliswaar geen vastliggende betekenissen en absolute zekerheden zijn, maar die de theologisch-ethische reflectie in deze thesis mogelijk maken. Theologische ethiek moet de beperktheid van het kunnen kennen van God, mensen en 'het goede' erkennen, maar tegelijkertijd kan zij niet zonder overtuigingen op deze gebieden.

2.3.2 Søren Kierkegaard

Bij Bauman kunnen we spreken over een 'negatieve sociologie', hij laat vooral zien wat niet de juiste vorm van maatschappelijk leven is en van daaruit moet het individu zelf keuzes maken in de manier waarop hij of zij wil leven. Søren Kierkegaard komt daarentegen wel met concrete voorbeelden van het goede leven, alleen zijn dit geen eenduidige voorbeelden. Door middel van het gebruik van personages werkt hij verschillende visies op het leven uit. Hieruit valt dus niet zonder meer op te maken wat volgens Kierkegaard het goede leven is. Ook hem gaat het erom de lezer zelf aan het denken te zetten. Een voorbeeld hiervan zien we in zijn beroemde werk *Enten-Eller*, in het Nederlands vertaald met *Of/Of*. In het eerste deel van het boek maken we kennis met de estheet, A, en in het tweede deel met de ethicus, rechter Wilhelm, ofwel B. De estheet beschrijft en waardeert zijn leven in termen van de schoonheid van het moment. De ethicus beschrijft en waardeert zijn leven aan de hand van het maken van goede en rechtvaardige keuzes voor de lange termijn. Beide personages worden niet gedistantieerd beschreven, maar als de schrijvers zelf, die uitdrukking geven aan hun perspectieven. Hierdoor wordt de lezer uitgenodigd om zich met het personage te identificeren. Hun visies op het leven zijn echter niet met elkaar te verenigen. Het is aan de lezer om de verschillende perspectieven af te wegen en een eigen keuze te maken.

De termen - esthetiek en ethiek - kunnen suggereren dat deze laatste hoger is, zeker in de context van een theologisch-ethische reflectie. Waar in de Kierkegaard receptie een dergelijke hiërarchie soms gesuggereerd wordt, wijst Pieter Vos erop dat 'de ontwikkeling van het oeuvre geen geleidelijke opklimming naar een hoogste stadium is, maar een voortgaande verdieping van de existentiële thematiek'.⁵⁰ De existentiële thematiek staat in heel Kierkegaards oeuvre centraal. Existentiële thematiek gaat over het particuliere, menselijke bestaan. Er is een individu dat zich tot de wereld heeft te verhouden en zich voor het maken van keuzes niet kan verschuilen achter de mening of theorie van een ander. Het individu moet zichzelf worden. Het ethische perspectief (B) is daarmee niet automatisch hoger te waarderen dan het esthetische perspectief (A). Vos stelt dan ook dat er in het boek 'geen meta-standpunt is van waaruit de beide elkaar tegensprekende visies

⁵⁰ Pieter Vos, *Søren Kierkegaard lezen* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2010), 46-48.

worden beoordeeld' en dat dit ook de bedoeling is van Kierkegaard zodat de lezer zich zelf tot deze teksten moet verhouden.⁵¹ De voortgaande verdieping die Vos beschrijft wijst echter wel op een bepaalde vooruitgang. Het belangrijkste punt van vooruitgang tussen de estheet en de ethicus is het bewust maken van een *ethische keuze*. Deze vooruitgang is niet slechts een vooruitgang volgens B, maar ook volgens Kierkegaard zelf. Net als Bauman verzet Kierkegaard zich tegen de toevallige loop van het lot. Vos laat zien dat Kierkegaard wel enige invulling geeft aan dit maken van een keuze: 'Het is niet zo dat de enkeling als soeverein subject beslist wat gekozen moet worden en zo zijn eigen werkelijkheid creëert. Het gaat niet om een inhoudsloos kiezen, maar om een welbepaalde keuze, namelijk de keuze voor het goede waardoor je pas werkelijk jezelf wordt. Het subjectivistische standpunt wordt bovendien vermeden doordat je volgens de rechter in het kiezen niet alleen zelf kiest, maar ook gekozen wordt (...).'⁵² Vos wijst er hier op dat het niet om een 'verheerlijking van het kiezen' gaat, maar dat er wel degelijk een richting is voor die keuze. Daarbij kan een mens niet volledig subjectief bepalen wie hij of zij wil zijn, maar heeft ieder mens een specifieke particulariteit. Deze erkenning van je eigen specifieke omstandigheden en karakter zijn noodzakelijk om daadwerkelijk jezelf te kunnen worden.

Bij Kierkegaard zien we dus wel degelijk een idee van wat het goede is: de keuze maken voor het goede waardoor je wordt wie je bent. Je moet ervoor kiezen om jezelf te willen ontvangen. Wat dit vervolgens in jouw eigen situatie betekent, moet je zelf onderzoeken. De identificatie met de verschillende personages kan daaraan bijdragen. Hiermee biedt Kierkegaard, als het ware, een 'positieve' aanvulling op de 'negatieve sociologie' van Bauman. Tegelijkertijd blijft dit goede wel hangen in algemene termen: 'kiezen voor het goede waardoor je wordt wie je bent', geeft geen concrete handvatten voor wat je wel en niet moet doen en dat is ook niet de bedoeling van Kierkegaard. Opnieuw gaat het hier om een aanzetten tot het maken van eigen, doordachte keuzes en niet zozeer om het geven van concrete richtlijnen. Dit maken van een eigen, doordachte keuze is, volgens Kierkegaard, echter noodzakelijk. Het is onmogelijk om tegelijkertijd onverenigbare keuzes uit te voeren. Ook in het huwelijk speelt deze thematiek een rol. Het is niet mogelijk om tegelijkertijd de vrijheid van het vrijgezelle leven te hebben en de zekerheid van het gehuwde leven.

Kierkegaards benadering draagt bij aan wat wij onder theologisch-ethische reflectie verstaan. Allereerst door de erkenning van de eigen concrete individualiteit, zoals je karakter en situatie. Daarnaast ook door de lezer uit te nodigen tot identificatie met diverse personages en hierdoor het ontwikkelen van meer begrip voor de diversiteit aan keuzes en motivaties die mensen kunnen hebben. Tot slot, roepen deze verschillende perspectieven op de eigen positie kritisch te bevragen, vanzelfsprekendheden niet zomaar over te nemen en bewust keuzes te maken vanuit je eigen situatie.

2.3.3 Margaret Farley

Ook de theoloog Margaret Farley benadrukt het belang van het maken van een persoonlijke keuze. Zij stelt dat het noodzakelijk is om deze keuzes te maken omdat men anders tot niets komt. Sommige keuzes maken andere keuzes onmogelijk en sluiten daarmee alternatieve opties uit. Net als Bauman stelt zij dat dit iets is wat in de huidige tijd als onwenselijk wordt ervaren. Men wil graag zoveel mogelijk opties openhouden en steeds opnieuw kunnen kiezen. Het is echter noodzakelijk alternatieven uit te sluiten omdat er anders geen keuzes meer gemaakt worden. 'Commitment beperkt de eigen ontwikkeling, maar tegelijkertijd is het datgene wat het mogelijk maakt'.⁵³ Het

⁵¹ Vos, *Søren Kierkegaard lezen*, 46.

⁵² Vos, *Søren Kierkegaard lezen*, 61.

⁵³ Margaret Farley, *Personal Commitments: Beginning, Keeping, Changing*, (Maryknoll New York: Orbis Books, 2013), 57.

maken van een keuze zorgt ervoor dat men niet blijft reflecteren op mogelijke situaties en keuzes, maar ingrijpt in de concrete situatie waarin de eigen ontwikkeling vorm krijgt.

In plaats van het weergeven van sociologische analyses of gebruikmaken van het kruipen in de huid van verschillende personages om verschillende perspectieven tot leven te roepen, maakt Farley veelvuldig gebruik van voorbeelden, zowel fictieve als reële. Door het gebruik van deze voorbeelden wil zij het gevaar van een abstracte en beschouwende houding vermijden. Ervaringsverhalen zijn volgens haar essentieel voor theologische ethiek. Tegelijkertijd laten al deze verschillende verhalen iets zien van het gemeenschappelijke aspect dat op het spel staat:

The point, of course, is that all of these relationships, varied and particular as they are, do have something profoundly similar at stake. It is this common element that gives rise to common questions. This book aims to be about real lives, real persons, real human possibilities and limitations - but about something at the heart of these lives that can be named, lest we miss it. The name is less important than the reality named, but a name helps us to attend to the reality.⁵⁴

Dit gemeenschappelijke element is voor Farley de vraag naar commitment, wat betekent het, waarom zou je het willen houden en wat zijn redenen om commitments aan te passen of te verbreken? Deze voorbeelden dragen bij aan erkenning voor verschillende perspectieven, wijzen op het belang van de persoonlijke situatie en duiden tegelijkertijd op gemeenschappelijke vragen. Vooral dit gebruik van voorbeelden uit de realiteit en de erkenning dat er iets gemeenschappelijks is om te bespreken, is de bijdrage die Farley biedt.

2.4 Conclusie

In dit hoofdstuk is een beeld geschetst van de wijze waarop de besproken auteurs te werk gaan en hoe die bepalend zijn voor de theologisch-ethische reflectie van deze thesis. In deze thesis zullen geen nieuwe sociologische analyses, personages, of voorbeelden uit de realiteit worden toegevoegd. In plaats daarvan wordt er een poging gedaan om net als Kierkegaard, Bauman en Farley, en met gebruik van hun werken, tot een kritische bevraging van de huidige tijd te komen. Het gaat dan aan de ene kant om een trend in de maatschappij waarin het esthetische wordt benadrukt. Een esthetische focus stelt het belang van genieten van verschillende, korte relaties centraal en suggereert dat een duurzame relatie mensen zou belemmeren in hun zelfontwikkeling. Daarbij past het beeld dat relaties vooral leuk moeten zijn, voldoening moeten bieden en niet te veel mogen kosten. Aan de andere kant gaat het om de overtuiging vanuit veelal christelijke kring, dat het huwelijk nou eenmaal de goede manier van samenleven is. Beide overtuigingen zullen kritisch worden doordacht, om zo te komen tot een visie op de waarde van het huwelijk in deze tijd.

Daarnaast moet worden opgemerkt dat bij alle drie de schrijvers nadruk ligt op het maken van een bewuste keuze. Dit is een bepalend punt voor wat wij hier onder theologisch-ethische reflectie verstaan: theologisch-ethische reflectie gaat niet om het voorschrijven van regels en geboden, maar om mensen te bepalen bij hun eigen keuzes vanuit hun eigen situatie. Door het bespreken van ethische thema's vanuit verschillende perspectieven bevraagt de theologisch-ethische reflectie vanzelfsprekendheden en motivaties. Om deze verschillende perspectieven te bieden is het behulpzaam om gebruik te maken van andere disciplines naast de theologie, zoals de psychologie, sociologie en filosofie.

Echter, aan deze nadruk op persoonlijke verantwoordelijkheid en het maken van eigen keuzes zit wel een grens. Bauman bijvoorbeeld, is kritisch op de combinatie van individualiteit en vrijheid waarbij alle verantwoordelijkheid bij het individu zelf komt te liggen en dit steeds opnieuw de vraag

⁵⁴ Farley, *Personal Commitments*, 14.

oproep of het 'wel goed genoeg is'.⁵⁵ Het individu mist dan een 'kader, richtlijnen en een sociaal vangnet' om keuzes te kunnen maken.⁵⁶ Tegelijkertijd draagt Bauman hier zelf aan bij door zijn oproep tot het maken van autonome en individuele keuzes. Is een dergelijke morele oproep tot het maken van een eigen keuze dan niet nog meer verantwoordelijkheid? En kan ieder mens deze keuzes wel zelf maken? In de theologisch-ethische reflectie van deze thesis ligt de nadruk op het maken van eigen bewuste keuzes, maar willen we ook erkennen dat er grenzen zitten aan waar het individu toe in staat is. De gemeenschap kan hierin een belangrijke rol spelen.

⁵⁵ Bauman, *Liquid Modernity*, 87-88.

⁵⁶ Bauman, *Liquid Modernity*, 76-77.

3. De waarde van duurzaamheid

3.1 Inleiding

Theologische ethiek komt op vanuit een specifieke context: ze houdt rekening met en wordt beïnvloed door de vragen en moeiten van haar tijd. Elke context vraagt om zijn eigen concretisering van het goede en om het benoemen van de eigen pijnlijke punten. Zo was er een periode dat het huwelijk dermate vanzelfsprekend was, dat mensen er in hele pijnlijke en uitzichtloze situaties toch aan vasthielden. In die periode was het wellicht nodig om het idee van duurzame relaties kritisch te doordenken en criteria voor het ontbinden ervan te formuleren, bijvoorbeeld in situaties van misbruik. In de huidige tijd is het huwelijk niet vanzelfsprekend en kan men het idee krijgen zich te moeten verdedigen in de keuze om bij de eigen partner te blijven. In dit hoofdstuk onderzoeken we de spanning tussen het fluïde karakter van de huidige maatschappij tegenover het verlangen naar duurzaamheid. Is het inderdaad het beste om relaties die weinig voldoening beiden te verbreken? Of kan duurzaamheid juist ook bijdragen aan diepere en betere relaties?

3.2 Een problematische tijd voor duurzaamheid?

Dat het fluïde karakter van de huidige maatschappij niet slechts voldoening brengt, blijkt uit de kritische analyse van Zygmunt Bauman. Hij stelt dat fluïditeit het belangrijkste kenmerk is van de huidige maatschappij en ziet daarin een grote moeite met duurzaamheid. Op welke manier ziet Bauman deze moeite met duurzaamheid in onze huidige maatschappij, welke problemen levert dit op, en wat is de waarde van duurzaamheid volgens Bauman?

3.2.1 'Fluidity, Liquidity en de unholy trinity van uncertainty, insecurity en unsafety'

Fluïditeit (*fluidity*) en vloeibaarheid (*liquidity*) zijn voor Bauman leidende metaforen om onze huidige tijd te duiden. Deze noties duiden op 'continue verandering, mobiliteit en onstandvastigheid'.⁵⁷ Deze mobiliteit ontstaat doordat dingen niet langer ingebed zijn in een groter geheel maar op zichzelf komen te staan. Bauman geeft hierbij het voorbeeld van de economie die los komt te staan van 'haar traditionele politieke, ethische en culturele verbindingen' en stelt dat 'verbanden tussen individuele keuzes en collectieve projecten en handelingen steeds meer gescheiden worden'.⁵⁸ Dit zorgt ervoor dat het individu op elk gebied opnieuw keuzes moet maken die niet ingebed zijn in een groter kader en ook makkelijk weer aangepast worden. Bauman typeert de fluïde maatschappij als gekenmerkt door een 'unholy trinity' van vormen van onzekerheid: '*insecurity* (of position, entitlements and livelihood), of *uncertainty* (as to their continuation and future stability) and of *unsafety* (of one's body, one's self and their extensions: possessions, neighbourhood, community)'.⁵⁹ Het gaat hier om een kwetsbaarheid en instabiliteit die mensen op alle terreinen van het leven ervaren. Bauman wijst hier op de veranderde rol van arbeid. Waar een baan vroeger zekerheid gaf, gaat het nu om flexibiliteit en korte contracten. Het gevolg hiervan is dat mensen zichzelf vervangbaar voelen en alles temporeel lijkt te zijn. Door dit gebrek aan zekerheid voor de lange termijn zoekt men naar 'onmiddellijke bevrediging' (*instant gratification*) van verlangens op de korte termijn. Dit zorgt er volgens Bauman voor dat mensen de wereld gaan zien als een plek met producten en mensen voor eenmalig gebruik, de wegwerpcultuur wordt dominant.⁶⁰ Mensen en producten worden gezien als gebruiksmiddel voor de korte termijn. Hierdoor verdwijnt de 'focus op herstel', waarbij men leert hoe een product of relatie hersteld kan worden en komt de focus op 'vervangbaarheid' te liggen.

⁵⁷ Bauman, *Liquid Modernity*, 2.

⁵⁸ Bauman, *Liquid Modernity*, 4-6.

⁵⁹ Bauman, *Liquid Modernity*, 161.

⁶⁰ Bauman, *Liquid Modernity*, 162.

‘Waarom zou men tijd steken in herstel, wanneer het veel sneller is om het beschadigde te vervangen’?⁶¹ In deze beschrijving geeft Bauman een eerste kritiek op het fluïde karakter van de huidige tijd: het zorgt voor onzekerheid en instabiliteit. Een verder gevolg hiervan, wat Bauman ook als problematisch ziet, is dat mensen niet langer nadenken over de lange termijn, maar zich op de onmiddellijke vervulling van wensen richten. Niet alleen met betrekking tot producten maar ook in relaties is sprake van een belangrijke verschuiving van gerichtheid op duurzaamheid naar gerichtheid op de korte termijn.

3.2.2 Consumentisme

Een tweede punt van kritiek gaat verder op het idee van de gerichtheid op onmiddellijke voldoening. Bauman spreekt over de opkomst van de ‘cultuur van consumentisme’. Die komt voort uit het gevoel van ‘onzekerheid, vervangbaarheid en zoeken naar identiteit’.⁶² De cultuur biedt geen duidelijke normen meer, waardoor mensen worden geleid door ‘verleidingen, opkomende verlangens en wensen’. Hierdoor geeft men snel toe aan de impuls om een product of dienst aan te schaffen. ‘De belangrijkste zorg daarbij is klaar te staan voor het geval zich nieuwe mogelijkheden aandienen, waardoor het steeds gaat om verlangens en consumptie op de korte termijn’.⁶³

Een voorbeeld waaruit deze nadruk op consumptie blijkt, ligt volgens Bauman in het ‘hedendaagse geluksonderzoek’. Daarin wordt geluk afgemeten aan de toename van het Bruto Nationaal Product (BNP). Dit wordt gemeten aan de hoeveelheid geld die uitgegeven wordt, ‘waarbij het niet uitmaakt waar dat geld naartoe gaat’. Het enige dat nog telt, is de eenzame, op zichzelf gerichte consument; de ‘*homo oeconomicus*’.⁶⁴ Deze gerichtheid op toename van het BNP mist, aldus Bauman, het gebied van de ‘morele economie’. Deze morele economie kenmerkt zich door ‘het delen van goederen door familieleden, het helpen van burens en het samenwerken met vrienden zonder dat daar geld aan te pas komt’.⁶⁵ Volgens Bauman is het alleen aan het bestaan van de morele economie te danken dat de markteconomie nog niet ‘volledig uit de hand is gelopen en er nog ruimte is voor solidariteit’.⁶⁶ De markteconomie zou er, aldus Bauman, alles aan doen om de morele economie aan te passen tot onderdeel van de markteconomie. Bijvoorbeeld door producten en diensten die we normaal aan vrienden of familie zouden vragen, goedkoop en makkelijk aan te bieden. Wanneer dit niet lukt worden aspecten uit de morele economie neergezet als ‘onaantrekkelijk en zonder waarde’.⁶⁷ De nadruk op consumentisme en directe voldoening dringt volgens Bauman ook door in relaties. Het gaat erom dat de relatie niet teveel mag kosten en wel veel voldoening oplevert. Wanneer de kosten hoger zijn dan de baten is dat een reden om de relatie te verbreken. Dit zorgt voor ‘fragiliteit in het huwelijkscontract’ wat volgens Bauman een probleem is. Het zorgt voor ‘ellende, pijn, menselijk lijden en steeds meer gebroken, liefdeloze en uitzichtloze levens’.⁶⁸ Hoewel Bauman niet concreet maakt wat volgens hem een goede relatie is, wordt hier in ieder geval duidelijk wat het volgens hem niet is.

3.2.3 Individualiteit en vrijheid

Een volgend punt van kritiek op de fluiditeit van de maatschappij is voor Bauman dat er teveel nadruk komt te liggen op individualiteit en er sprake is van een verkeerde interpretatie van vrijheid.

⁶¹ Bauman, *Liquid Modernity*, 163.

⁶² Bauman, *Liquid Modernity*, 87-88.

⁶³ Bauman, *Liquid Modernity*, 76-77.

⁶⁴ Bauman, *Liquid Love*, 66-67.

⁶⁵ Bauman, *Liquid Love*, 69.

⁶⁶ Bauman, *Liquid Love*, 70.

⁶⁷ Bauman, *Liquid Love*, 74-75.

⁶⁸ Bauman, *Liquid Modernity*, 89-90.

Deze twee begrippen, *individualiteit* en *vrijheid*, spelen een belangrijke rol in het consumentisme. Mensen hechten aan het idee dat zij 'voortdurend zelfstandig en vrij kunnen kiezen uit een oneindig aantal mogelijkheden op die manier die past bij hun individuele identiteit'.⁶⁹ Bauman bekritiseert het idee dat vrijheid 'het kunnen doen en laten wat je wilt' is en het 'zelf overal verantwoordelijk voor zijn'. Voor zijn definiëring van wat vrijheid dan wel is, haalt hij Schopenhauer aan die vrijheid beschrijft als een 'balans tussen wensen, verbeelding en de mogelijkheid om te handelen'.⁷⁰ Vrijheid vraagt daarmee wel om ruimte om te kunnen handelen, maar niet om een oneindig aantal mogelijkheden. Gebrek aan duurzaamheid heeft volgens Bauman te maken met een verkeerde definitie van vrijheid. Door het open willen houden van alle verschillende opties voor de toekomst kan men zich niet binden voor de lange termijn. Bauman werkt geen positieve definitie van vrijheid uit. Hij wijst alleen op de definiëring van Schopenhauer, die echter nog vrij abstract is. Wanneer bereik je die balans tussen wensen, verbeelding en de mogelijkheid om te handelen?

Naast de definiëring van *vrijheid* heeft Bauman ook kritiek op de nadruk op *individualiteit*. Hij stelt dat we mensen niet langer definiëren aan de hand van hun 'positie in de maatschappij'. De identiteit van het individu is hierdoor niet langer afhankelijk van 'sociale instituten en universele principes', maar van 'het individu zelf'. Het idee is dat 'je moet worden wie je bent en daarin ben je nooit klaar'.⁷¹ De wereld is een 'oneindige verzameling van mogelijkheden waarbij alles neerkomt op hoe het individu daarbinnen keuzes maakt'. De verantwoordelijkheid ligt bij het individu om iets van het leven te maken aan de hand van zijn of haar 'eigen vaardigheden, moed en denkkraft'.⁷² De combinatie van individualiteit en vrijheid roept volgens Bauman steeds weer de vraag op 'of iets wel goed genoeg is en of je met een andere keuze je situatie kunt verbeteren'. Het gaat niet langer om het 'bereiken van een doel of bestemming maar om het onderweg zijn'.⁷³ Bauman is hier kritisch op omdat in deze maatschappij het individu 'een kader, richtlijnen en een sociaal vangnet mist' om deze keuzes te kunnen maken. Er komt dus te veel verantwoordelijkheid bij het individu te liggen.

3.2.4 Moeite met duurzaamheid in relaties

De punten van kritiek die Bauman geeft op de fluide maatschappij, zorgen er samen voor dat mensen moeite hebben met duurzame relaties. Mensen denken vanuit het idee van vervangbaarheid en dat dringt ook door in relaties. Wanneer relaties niet langer de voldoening geven die we ervan verwachten wordt het tijd om de relatie te vervangen.⁷⁴ Er wordt gesuggereerd dat het 'commitment dat je vandaag aangaat kansen van morgen in de weg staat, terwijl het juist gaat om die nieuwe kansen'. Het is niet langer de taak om aan je relatie te werken 'in goede en kwade tijden', maar het gaat om wat de relatie 'jou te bieden heeft op dit moment'.⁷⁵ Bauman stelt dat de heersende opinie nu is dat commitment ten koste van alles vermeden moet worden, zeker een commitment 'tot de dood ons scheidt, in goede en kwade dagen'.⁷⁶ Trouwen is hiermee een ultiem voorbeeld van commitment dat vermeden moet worden om mogelijkheden open te houden. Daarbij hoort ook het vermijden van 'het risico van afhankelijkheid'. Het investeren van gevoelens in je relatie brengt een groot risico met zich mee. 'Het maakt je *afhankelijk* van de ander. Deze afhankelijkheid hoeft niet

⁶⁹ Bauman, *Liquid Modernity*, 18-19.

⁷⁰ Bauman, *Liquid Modernity*, 17.

⁷¹ Bauman, *Liquid Modernity*, 31-32.

⁷² Bauman, *Liquid Modernity*, 61-62.

⁷³ Bauman, *Liquid Modernity*, 87-88.

⁷⁴ Bauman, *Liquid Modernity*, 163.

⁷⁵ Bauman, *Liquid Modernity*, 163-164.

⁷⁶ Bauman, *Liquid Love*, 90-91.

wederzijds te zijn. Dit zorgt ervoor dat *jij* gebonden bent, maar *je partner* vrij is om te gaan'.⁷⁷ Om jezelf te beschermen is het advies om niet te veel te investeren in je partner en niet te afhankelijk te worden van hem of haar. De ander kan de relatie immers ook heel gemakkelijk verbreken. Bauman schetst de grote gevolgen die deze manier van denken heeft: de veronderstelde tijdelijkheid van relaties werkt als een '*self-fulfilling prophecy*'.⁷⁸ Bauman ziet dit als een probleem omdat dit zorgt voor veel eenzaamheid.⁷⁹

Bauman haalt voor zijn analyse van de waarde van commitment in de huidige tijd Adrienne Burgess aan. Zij is van mening dat de beloften van commitment zonder betekenis zijn geworden voor de lange termijn. 'Commitment is niet langer op zichzelf waardevol maar afhankelijk geworden van de omstandigheden zoals de tevredenheid met de relatie, de aanwezigheid van alternatieven en wat de relatie kost en oplevert'.⁸⁰ Commitment levert hierdoor geen 'zekerheid' meer op. Tegelijk is zekerheid volgens Bauman juist wel datgene wat we zoeken in een relatie.⁸¹ Wanneer je continu afweegt of je relatie voldoende oplevert om deze te behouden, dan levert dit veel onzekerheid op. Daarbij komt ook nog de onzekerheid door de afhankelijkheid van de ander die de relatie net zo goed kan beëindigen, om welke reden dan ook. Vanuit deze onzekerheid zoeken partners naar manieren om de ander zo goed mogelijk te 'controleren of te behagen' wat vaak juist verkeerd uitpakt.⁸²

De fluïde samenleving met haar nadruk op individualiteit en vrijheid, en haar consumentisme heeft dus ook grote invloed op relaties. Wanneer we de relatie met onze partner zien als een consumptiemiddel, en we in onze manier van consumeren gewend zijn om dingen na eenmalig gebruik weg te gooien, is het niet vreemd dat relaties niet lang stand houden.

3.2.5 Conclusie

Wanneer Bauman's analyse van onze tijd als één van fluïditeit, individualiteit en consumentisme klopt, dan heeft dit problematische gevolgen voor duurzaamheid. Mensen zijn dan vooral gericht op het krijgen van individuele voldoening uit producten en relaties op de korte termijn. Het meten van ons geluk aan de hand van het BNP laat dit goed zien. De gevolgen hiervan zijn volgens Bauman groot: het zorgt voor een diep gevoel van onzekerheid en onveiligheid. In het licht van deze analyse is het minder populair worden van het huwelijk begrijpelijk. Het gericht zijn op directe voldoening en het open willen houden van alle verschillende opties nodigen niet uit tot het aangaan van een huwelijk waarin mensen zich vastleggen voor de toekomst.

Deze beschrijving is echter niet het hele verhaal. Bauman spreekt ook over het diepe verlangen naar zekerheid in de mens en naar relaties. Tegenover het beeld van de markteconomie en de '*homo oeconomicus*' wijst Bauman op de aanwezigheid van de morele economie. Daarnaast wijst Bauman op het belang van de herinnering aan het verleden en vertrouwen in de toekomst. Hij beschrijft dit als 'de twee pilaren waarop de culturele en morele bruggen tussen vergankelijkheid en duurzaamheid, menselijke moraliteit en de immoraliteit van wat mensen bereiken, en het nemen van verantwoordelijkheid en het leven bij het moment, allemaal rusten'.⁸³ Het gaat niet om losse ervaringen en momenten maar om de inbedding in een groter geheel.

Welke plaats hebben deze aspecten volgens Bauman precies? Is deze analyse van Bauman niet te

⁷⁷ Bauman, *Liquid Love*, 90-91.

⁷⁸ Bauman, *Liquid Modernity*, 164.

⁷⁹ Bauman, *Liquid Modernity*, 165.

⁸⁰ Burgess Adrienne, *Will You Still Love Me Tomorrow* (Vermilion, 2001), as quoted in *Guardian Weekend*, 26 Jan. 2002, in: Bauman, *Liquid Love*, 13.

⁸¹ Bauman, *Liquid Love*, 19.

⁸² Bauman, *Liquid Love*, 13-15.

⁸³ Bauman, *Liquid Modernity*, 129.

eenzijdig? Aan de ene kant klopt het dat veel mensen op zichzelf gericht zijn, dat mensen afleiding zoeken en veel consumeren, dat banen flexibel zijn geworden en minder zekerheid geven en dat er minder huwelijken plaatsvinden. Toch is er in grote delen van de samenleving nog altijd veel van de 'morele economie' te vinden. Mensen hechten belang aan ontmoetingen met andere mensen, helpen elkaar en ook zijn er nog altijd veel mensen met duurzame relaties, al dan niet verbonden door het huwelijk. De opkomst van het geregistreerd partnerschap toont bijvoorbeeld de behoefte aan het officieel vastleggen van een duurzame relatie. Het feit dat ongeveer één op de drie huwelijken strandt laat zien dat er moeite is met duurzaamheid en het vasthouden van relaties. Tegelijkertijd laat het feit dat twee op de drie huwelijken standhouden ook zien dat commitment niet volledig afwezig is. Daarbij lijkt er sprake te zijn van een voorzichtig trend richting duurzaamheid. Een trend waarin mensen erkennen dat de huidige levensstijl zoals die nu vormgegeven wordt, veel ellende aanricht voor mens en milieu. Dat de 'wegwerpcultuur' afneemt blijkt uit kleine dingen als het meebrengen van eigen beker om koffie te halen en het meenemen van de eigen tas naar de winkel. Ook in de politiek wordt dit thema van duurzaamheid besproken. De vraag is echter of de markteconomie hier niet ook de 'morele economie' overneemt en gebruikt als een winstgevend middel. Veel bedrijven adverteren met duurzaamheid om meer klanten te werven.⁸⁴

Tenslotte heeft fluiditeit niet alleen negatieve gevolgen. De mogelijkheid om op nieuwe kansen in te gaan is iets positiefs en flexibiliteit zorgt ervoor dat mensen kunnen verschuiven wanneer zij niet op hun plek zitten. Net als duurzaamheid is fluiditeit geen absolute waarde, goed of fout, maar een invloedrijke factor in de kwaliteit van levens en relaties. Het is nodig de gevolgen ervan in te zien en zich daartoe te verhouden.

3.3 De waarde van duurzaamheid in relaties

Bauman benadrukt het diepe verlangen naar zekerheid in ieder mens en daarmee een verlangen naar duurzaamheid. Op welke manier kunnen we duurzame partnerrelaties waarderen? Gaat het vooral om de zekerheid en veiligheid die deze relaties bieden, of valt hier nog meer over te zeggen? In dit gedeelte duiden en evalueren we vanuit verschillende auteurs de waarde van duurzaamheid in partnerrelaties.

3.3.1 Kwaliteit of kwantiteit, duurzaamheid als een verdieping van liefde?

In de hedendaagse fluïde maatschappij is er volgens Bauman sprake van een 'verlaagde standaard' van relaties. De ervaringen waarnaar mensen refereren met het woord liefde worden steeds verder uitgebreid. Dit wordt bijvoorbeeld gebruikt voor eenmalige ervaringen zoals een 'one-night stand'.⁸⁵

Mensen worden niet 'beter in liefde' door meer ervaringen zoals deze op te doen. 'Het enige wat men door veel ervaring leert, is hoe een relatie snel beëindigd kan worden en vervangen door een nieuwe, korte, relatie'.⁸⁶ Deze korte ervaringen doen volgens Bauman geen recht aan het 'mysterie van de liefde'. Liefde betekent jezelf openstellen voor dat mysterie wat leidt tot een verheven menselijke situatie: 'To love means opening up to that fate, that most sublime of all human conditions, one in which fear blends with joy into an alloy that no longer allows its ingredients to separate. Opening up to that fate means, in the ultimate account, admission of freedom into being:

⁸⁴ Een interessant voorbeeld van een bedrijf waar idealisme en commercialisme samengaan is het outdoormerk Patagonia dat strijdt tegen de consumptiemaatschappij en haar klanten oproept niet te veel spullen te kopen. Ze voeren campagnes tegen alles wat het milieu schaadt. Tegelijkertijd is het een groot en winstgevend bedrijf dat steeds verder groeit en daarin zelf ook bijdraagt aan deze milieuschade. (Emy Demkes, *Hoe feller Patagonia zich verzet tegen de consumptiemaatschappij, hoe groter het kledingmerk wordt*, De Correspondent, 27 juni 2019. Geraadpleegd op 27 juni 2019.)

⁸⁵ Bauman, *Liquid Love*, 5.

⁸⁶ Bauman, *Liquid Love*, 5.

that freedom which is embodied in the Other, the companion in love.⁸⁷ In citaten zoals deze, waarin Bauman probeert de liefde te duiden, is het opvallend dat zijn terminologie minder feitelijk en meer poëtisch is, dan wanneer hij de trends in de samenleving beschrijft. Wat duidelijk wordt is dat liefde vraagt om overgave van een deel van de eigen vrijheid aan de ander. Het betekent je eigen toekomst mede laten bepalen door die ene ander en zo een bepaald lot op je nemen. In zijn poging om de liefde te duiden verwijst Bauman naar de Griekse filosoof Plato, de Joodse filosoof Emmanuel Levinas en de Joodse filosoof en socioloog Erich Fromm. Net als Levinas verwijst hij een enkele keer naar de 'Ander' (*Other*) met een hoofdletter.⁸⁸ Dit laat iets zien van het onbeschrijflijke en onvatbare van de liefde. Net als spreken over God is spreken over liefde in normale menselijke taal bijna onmogelijk. Toch is het streven hiernaar noodzakelijk omdat het gaat over belangrijke aspecten van het menselijk bestaan. Bijna ieder mens zal liefde als een belangrijk aspect duiden en voor veel gelovigen is het spreken over God een belangrijk onderdeel van hun leven.⁸⁹

Bauman heeft het meerdere keren over een 'verschuiving van kwaliteit naar kwantiteit' in opvattingen van de liefde in de huidige tijd ten opzichte van eerdere periodes. Het gaat niet langer om duurzaamheid, maar om snelle verandering. Het idee van 'volledige betrokkenheid op de ander, commitment en de verplichting van er zijn wanneer je me nodig hebt' verdwijnen van de lijst met noodzakelijke voorwaarden voor goede relaties. Commitment op de lange termijn wordt een uitzondering.⁹⁰ Voor Bauman zijn 'liefde en duurzaamheid echter onlosmakelijk met elkaar verbonden'. Om de waarde te verwoorden van het 'samen iets creëren voor de lange termijn', en de 'onzekerheid over wat de toekomst zal brengen', verwijst Bauman naar een gedeelte uit Plato's Symposium:

To love is to desire 'to beget and procreate', and so the lover 'seeks and goes about to find the beautiful thing in which he can beget'. In other words, it is not in craving after ready-made, complete and finished things that love finds its meaning - but in the urge to participate in the becoming of such things. Love is akin to transcendence; it is but another name for creative drive and as such is fraught with risks, as all creation is never sure where it is going to end.⁹¹

Liefde is een verlangen om 'deel te nemen aan het schone en om dit voort te brengen'. Dit brengt automatisch risico met zich mee omdat het onduidelijk is waarop dit zal uitlopen. Bauman haalt hier ook Erich Fromm aan. Fromm stelt dat voldoening in individuele liefde 'niet bereikt kan worden zonder ware nederigheid, moed, geloof en discipline'. In een cultuur waar deze waarden zeldzaam zijn is ook de liefde zeldzaam.⁹² Er is moed nodig om de keuze voor het onbekende te maken en nederigheid om jezelf afhankelijk te maken van de ander. Fromm is ook kritisch op de manier waarop wordt omgegaan met seksualiteit. Hij beschrijft de aantrekkingskracht van 'seks op zichzelf' ('*sex as such*'), zonder een relatie, als een misleidend antwoord op de menselijke 'hunkering naar volledige samensmelting' ('*craving for complete fusion*'). Het is een 'illusie dat die eenheid bereikt wordt door een orgasme'. Deze vorm van 'seks op zichzelf' lijkt op een verslaving: 'intens maar ook periodiek en

⁸⁷ Bauman, *Liquid Love*, 7.

⁸⁸ Bauman, *Liquid Love*, 6-7, 90.

⁸⁹ Augustinus beschrijft dit treffend in zijn *Confessiones*: 'En wat betekenen onze woorden, mijn God, mijn leven, mijn heilige verheugenis; of wat zegt men, wanneer men spreekt van U? En toch wee degenen, die zwijgen van U, waar zij, rijk aan woorden, gelijk stommen zijn.' (Augustinus' Belijdenissen, uit het Latijn vertaald door Dr. A. Sizoo. Delft: Naamloze Vennootschap W.D. Meinema, 2011).

⁹⁰ Bauman, *Liquid Love*, 58-66.

⁹¹ Bauman, *Liquid Love*, 6.

⁹² Fromm, Erich. *The Art of Loving* (1957; Thorsons, 1995), p. vii, in: Bauman, *Liquid Love*, 7.

vergankelijk'.⁹³ Bauman beschrijft dat seks een consumptiemiddel is geworden als alle anderen, waarbij het gaat om 'gebruiken en weggooien zonder ergens aan vast te zitten'.⁹⁴

Volgens Bauman is het noodzakelijk om niet alleen op onszelf, maar ook op de ander gericht te zijn. Niet alleen met betrekking tot seksualiteit, maar in het hele leven. Hij voert dan ook een pleidooi voor naastenliefde - een begrip waarvoor hij naar Freud verwijst - als voorwaarde voor een waardig leven. Hij beschrijft het liefhebben van de naaste als een 'sprong in geloof' (*'leap of faith'*) omdat het geen natuurlijke keuze is. De mens kiest daarin niet simpelweg voor zichzelf en voor overleven. Bauman beschrijft dit als 'de geboorte van de menselijkheid, tegenover dierlijke overlevingsdrang', en als 'moraliteit'. Moraliteit is de 'conditio sine qua non' van een ander soort overleven. Het gaat dan niet om het 'overleven van een mens op zichzelf, maar om het overleven van de menselijkheid in de mens'.⁹⁵ Het is het erkennen van 'de waarde van ieder mens op zichzelf' en niet 'een overleven ten koste van alles'.⁹⁶

Dit gedeelte, waarin Bauman het verschil tussen de kwaliteit en de kwantiteit van de liefde bespreekt, laat zien dat volgens hem kwaliteit en duurzaamheid in relaties bij elkaar horen. Zijn kritiek op korte relaties en 'seks op zichzelf' is stevig: ze zijn volgens hem de titel 'liefde' niet waardig. Liefde moet namelijk gaan over het opgeven van een deel van de eigen vrijheid, door te kiezen om met één persoon samen te leven en de onzekere toekomst aan te gaan. Deze overgave geeft tegelijkertijd zekerheid, weten dat je er voor elkaar zult zijn doorheen alle onzekerheid. De fluiditeit die in de samenleving aanwezig is en ook in relaties is doorgedrongen, zorgt er daarom voor dat de kwaliteit van relaties achteruit is gegaan. Het consumentisme en individualisme dat hij bekritiseert, staan daarom gelijk aan een gemis van naastenliefde en moraliteit. Naastenliefde en moraliteit zijn volgens Bauman noodzakelijk om tot een echt 'menselijk leven' te komen waarbij het niet alleen om overleven gaat.

3.3.2 *Liefde als passief in ontvangen, en actief in commitment*

Als theoloog wil Farley partnerrelaties duiden vanuit een perspectief waarin naastenliefde een belangrijke rol speelt. Duurzaamheid speelt hierin een belangrijke rol. Haar nadruk op naastenliefde en duurzaamheid doet denken aan Bauman. Echter naast de erkenning van het belang van naastenliefde wil zij ook de relatie tussen God en mens betrekken in haar spreken over partnerrelaties.

Net als bij Bauman zien we bij Farley een 'zoeken naar woorden', wanneer zij de liefde probeert te duiden. Zo is één van de kenmerken van de liefde volgens haar de 'affectieve bevestiging' (*'affective affirmation'*) van de ander. Liefde komt 'van buitenaf op mensen toe en wakkert iets in hen aan'. Liefde is volgens Farley zowel 'passief als actief, ontvangen en geven'. In eerste instantie is het iets dat mensen overkomt, maar het vraagt vervolgens om een reactie. 'In het bevestigen van de liefde antwoord je op de ander'.⁹⁷ Liefde begint dus met een spontaan 'antwoorden op de *lovableness* van de ander'.⁹⁸ Mensen zijn aan de ene kant afhankelijk van de liefde die hen moet 'overkomen' en aan de andere kant zijn zij 'verantwoordelijk' voor hun liefde. De keuze van de liefde kan deze liefde namelijk ook verder vormen. Mensen kunnen keuzes maken die bijdragen aan het doorgaan en groeien van de liefde tot de partner.⁹⁹ Dat betekent niet dat zij hun liefde volledig onder

⁹³ Bauman, *Liquid Love*, 45.

⁹⁴ Bauman, *Liquid Love*, 50.

⁹⁵ Bauman, *Liquid Love*, 78.

⁹⁶ Bauman, *Liquid Love*, 84.

⁹⁷ Farley, *Just Love*, 201-203.

⁹⁸ Farley, *Personal Commitments*, 41.

⁹⁹ Farley, *Personal Commitments*, 42.

controle hebben en dat de liefde voor de partner volledig maakbaar is. We kunnen 'alleen beloven dat we alles doen wat mogelijk is om onze liefde levend te houden en trouw te handelen in overeenstemming daarmee'.¹⁰⁰ Wanneer mensen een huwelijk aangaan beloven zij alles in werking te stellen om deze relatie en de liefde te versterken en er hun tijd, energie en aandacht aan te geven. De intentie is om deze belofte te houden en de relatie in stand te houden in de toekomst. Echter, doordat de toekomst onzeker is en niet te voorspellen, kan een belofte van trouw nooit volledige zekerheid geven.

Het aangaan van een huwelijk, en daarmee het uitspreken van een belofte, typeert Farley met het begrip *commitment*. Commitment is voor haar een centraal thema in het schrijven over goede relaties, '*just love*'. Het is echter lastig te duiden wat Farley precies onder commitment verstaat omdat zij dit begrip op allerlei situaties toepast waarin mensen een belofte doen aan iets of iemand anders. Farley geeft aan vooral op persoonlijke commitments tussen mensen te willen ingaan, waarbij het huwelijk een veelgebruikt voorbeeld is. Farleys typering van commitment is in ieder geval duidelijk verbonden aan duurzaamheid. Zo zegt zij dat wanneer mensen een commitment aangaan, 'zij hun woord geven om iets te doen in de toekomst. Hiermee wordt de intentie duidelijk om op een bepaalde manier te handelen en te zijn in de toekomst'.¹⁰¹ Commitment gaat over een 'nieuwe relatie in het *heden* - een relatie van binden en gebonden zijn, van geven en geclaimd worden - die tegelijkertijd wijst op de *toekomst*'.¹⁰² Farleys uiteenzetting van de doelen van het huwelijk kunnen dan ook alleen tot uitdrukking komen in een duurzame relatie. Deze doelen zijn tot op bepaalde hoogte de 'doelen van het leven': 'embodied and inspirited union, companionship, communion, faithfulness, caring and being cared for, opening to the world of others, and lives made sacred in faithfulness to one another and to God'.¹⁰³ Deze 'embodied and inspirited union' tussen mensen heeft tijd nodig om zich te ontwikkelen. Om hiertoe te komen is volgens Farley een duurzame relatie nodig. Een korte relatie is niet per se verkeerd, maar brengt niet de vervulling en eenheid waar menselijke relaties potentie toe hebben.¹⁰⁴ Commitment is een besluit waarin mensen zichzelf 'vastleggen voor de toekomst'. Het is 'een besluit om steeds weer te blijven kijken en zoeken naar het mooie van de ander'.¹⁰⁵ Het nemen van dit besluit om naar de ander te kijken en te ontvangen wat je ziet, is onderdeel van het trouw zijn aan de ander. Net als de liefde zelf is dit zowel passief als actief. 'De taal van contemplatie, van kijken en aanwezig zijn en proberen te zien, is relevant in het verwoorden van onze liefde naar God en de ander'.¹⁰⁶ Het besluit om opnieuw te willen kijken naar de ander, en te zoeken naar het mooie van de ander, gaat uit van het idee dat mensen hun liefde voor de ander en voor God niet altijd even sterk ervaren, maar deze liefde wel steeds opnieuw kunnen zoeken en vinden.

Net als voor Bauman horen voor Farley duurzaamheid en liefde bij elkaar. Farley is minder kritisch op korte relaties en 'sex as such' dan Bauman. Tegelijkertijd benadrukt ook zij dat deze korte, seksuele, relaties niet de eenheid brengen waar mensen de potentie toe hebben, en die zij duidelijk hoger waardeert. Het is sterk dat Farley de doelen van het huwelijk koppelt aan de doelen van het leven. Het huwelijk is geen doel op zichzelf, maar kan een onderdeel zijn van de grotere doelen in dit leven, zoals de gemeenschap met andere mensen, zorg dragen voor anderen en laten zorgen voor jezelf, jezelf openstellen voor de wereld en anderen, en een leven dat heilig gemaakt wordt in trouw

¹⁰⁰ Farley, *Personal Commitments*, 43.

¹⁰¹ Farley, *Personal Commitments*, 20-21.

¹⁰² Farley, *Personal Commitments*, 22.

¹⁰³ Farley, *Just Love*, 268.

¹⁰⁴ Farley, *Just Love*, 225.

¹⁰⁵ Farley, *Personal Commitments*, 69.

¹⁰⁶ Farley, *Personal Commitments*, 70.

aan elkaar en aan God. Vanwege de beperktheid van deze thesis lukt het niet om deze 'levensdoelen' verder te onderzoeken en uit te werken. Dat neemt niet weg dat het een sterk principe is om als mens na te denken over jouw 'levensdoelen' in relatie tot anderen en tot God. Een huwelijk is geen apart levensdoel maar kan aan deze 'levensdoelen' en dit 'wereldbeeld' bijdragen of afbreuk doen.

3.3.3 Duurzaamheid van de liefde in het huwelijk

Tenslotte keren we voor ons onderzoek naar de waarde van duurzaamheid in partnerrelaties naar Kierkegaard. In dit gedeelte kijken we daarvoor naar het personage 'B'. Hij is zelf getrouwd en spreekt over de verhouding tussen liefde, huwelijk en duurzaamheid. We kunnen hierbij niet over de visie van Kierkegaard zelf spreken en duiden de verschillende personages van Kierkegaard die in deze thesis voorkomen dan ook met hun eigen naam aan, ook op verzoek van Kierkegaard zelf.¹⁰⁷

In het boek *Of/Of* reageert de rechter (B) op een aantal brieven van de estheet (A). In dit gedeelte speelt het onderscheid tussen het esthetische, het ethische en het religieuze een belangrijke rol in de waardering van duurzaamheid door B. Het esthetische is voor B de gerichtheid op de onmiddellijke schoonheid waarin geen sprake is van een bewuste keuze maar de persoon meegaat in wat hem overkomt. Het ethische gaat een stap verder door een bewuste keuze te maken voor het goede, dat het moment overstijgt. Hierin zien we een toename van duurzaamheid. Deze toename van duurzaamheid gaat nog verder in het religieuze aspect, waar de keuze niet langer alleen over dit eindige leven gaat, maar ook over de door God gegeven plek ervan in het geheel van de tijd.

Het esthetische aspect zien we bij A. In het geschrift 'De esthetische geldigheid van het huwelijk' uit B kritiek op A vanwege dit esthetische aspect waardoor de keuzes die A maakt slechts op het moment betrokken, en daarmee niet duurzaam zouden zijn. B bekritiseert A door te wijzen op 'het vluchtige aspect van zijn liefde, het niet kunnen maken van een keuze, en het niet willen nemen van verantwoordelijkheid'. B beschuldigt A ervan dat hij alleen maar houdt van het 'eerste verliefd worden, het toevallige'.¹⁰⁸ Deze kritiek van B op A doet denken aan de typering die Bauman geeft van de huidige tijd. Ook bij Bauman zien we wat je een kritiek op het esthetische kunt noemen, in de zin van het vluchtige aspect van de huidige tijd. Het gaat dan om de openheid naar verschillende mogelijkheden, het niet willen nemen van een besluit, geen verantwoordelijkheid willen dragen, en genieten van het moment.

B uit kritiek op het esthetische aspect, maar wil daarmee niet zeggen dat het esthetische niet belangrijk is. Voor B gaan het esthetische en het ethische aspect van het huwelijk samen. Dat betekent voor B dat het huwelijk gaat over 'de ernst van het leven' en tegelijkertijd niet 'koud, onaantrekkelijk, onerotisch en onpoëtisch' is.¹⁰⁹ Het goede is niet zonder schoonheid. Het esthetische aspect, het genieten van schoonheid, blijft volledig betrokken bij het huwelijk. Het genot richt zich echter niet meer alleen op afzonderlijke momenten, maar ook op het geheel van een opgebouwd leven.

Daarnaast wil B dit esthetische en ethische aspect van het huwelijk verbinden met het religieuze aspect: 'Want God is voor mij niet zo supramundaan dat hij zich niet zou bekommeren om het verbond dat hij zelf heeft gesticht tussen man en vrouw, en ik ben niet zo vergeestelijkt dat niet ook de aardse kant van het leven betekenis voor me heeft. En al het schone dat in de heidense erotiek lag heeft, in zoverre het zich met het huwelijk laat combineren, zijn geldigheid ook binnen het christendom.'¹¹⁰ Volgens B heeft het huwelijk, in tegenstelling tot de eerste liefde, dus een ethisch en

¹⁰⁷ Kierkegaard, *Of/Of*, 17.

¹⁰⁸ Kierkegaard, *Of/Of*, 435.

¹⁰⁹ Kierkegaard, *Of/Of*, 437.

¹¹⁰ Kierkegaard, *Of/Of*, 437.

een religieus aspect in zich.¹¹¹ De toevoeging van het religieuze aspect is dat de duurzaamheid die volgens B samengaat met het huwelijk, verder reikt dan in het ethische aspect. B benoemt dat door te wijzen op het ‘eeuwigheidsbewustzijn’ van het huwelijk. Door een concreet huwelijk te leven draagt de echtgenoot bij aan het kunstwerk van het blijvende ideaal van het huwelijk in de eeuwigheid: ‘De romantische liefde laat zich voortreffelijk uitbeelden in het moment, de echtelijke niet; want een ideale echtgenoot is niet iemand die dat één keer is in zijn leven, maar iemand die het elke dag is. (...) De echtgenoot heeft als een ware overwinnaar de tijd niet gedood, maar haar verlost en bewaard in eeuwigheid.’¹¹² Het religieuze kan niet zonder de concrete werkelijkheid. ‘Het hoogste en het schoonste in het leven’ is niet iets wat je moet ‘lezen of zien’, maar wat ‘geconcretiseerd’ moet worden in het alledaagse leven. Het huwelijk is een concretisering van de liefde.¹¹³

B benadrukt het alledaagse aspect van het huwelijk maar stelt tegelijkertijd dat de liefde niet maakbaar is. Het is niet iets om te verwerven, maar iets dat gegeven wordt.¹¹⁴ B beschrijft liefde als een ‘eenheid van het algemene en het bijzondere’, het eeuwige ideaal van de liefde en het concreet geleefde huwelijk. ‘Hoe meer deze twee elkaar doordringen, hoe schoner de liefde is’. Elk huwelijk is, ‘net als elk mensenleven, tegelijk dit enkele en toch het gehele, tegelijk individu en symbool.’¹¹⁵ In deze typering van algemeen en bijzonder, het enkele en het gehele, individu en symbool komt opnieuw de eeuwigheidswaarde terug. Het is tegelijkertijd deelnemen aan de eeuwigheid en het zichtbaar worden van de eeuwigheid.

De kritiek van B op A is dat A alleen op zoek is naar de liefde als moment. Wil de liefde echter ware betekenis hebben, dan moet zij volgens B de eeuwigheid in zich dragen.¹¹⁶ ‘Het gaat erom de liefde in de tijd te bewaren, is dat onmogelijk dan is liefde een onmogelijkheid. De tijd is niet enkel simpele progressie waarin het oorspronkelijke bewaard blijft maar een groeiende progressie waarin het oorspronkelijke toeneemt. Het gezonde individu leeft tegelijk in hoop en in herinnering, en pas daardoor krijgt zijn leven echte inhoudrijke continuïteit.’¹¹⁷

De eerste liefde, het eerste moment, is voor B dus wel degelijk waardevol. Tegelijkertijd spreekt hij over een ‘groeiende progressie’ waarin dit waardevolle, oorspronkelijke toeneemt. In het voortduren van het huwelijk bewijst zich steeds meer hoe waardevol dat eerste moment is. Het moment wordt pas echt waardevol wanneer het vorm krijgt in de tijd en gekoppeld wordt aan hoop en herinnering. In duurzaamheid bewijst zich dus de kwaliteit van een relatie.

3.4 Verlangen naar duurzaamheid

Voor Bauman, Farley en Kierkegaards personage ‘B’ zijn goede liefde en duurzaamheid met elkaar verbonden. Bauman ziet de mogelijkheid van die kwalitatieve, duurzame liefde vrij somber in. In een cultuur waarin mensen gericht zijn op ‘consumeren, kant en klare producten en snelle voldoening’ zou er weinig ruimte zijn om ‘de kunst van de duurzame liefde’ te leren.¹¹⁸ Bauman beweert dat mensen in de huidige cultuur ook niet zozeer op zoek zijn naar duurzame relaties, hoewel zij dit wel zeggen, maar naar het zo makkelijk en pijnloos mogelijk verbreken van relaties. Dit idee dat mensen in de huidige tijd niet langer verlangen naar duurzame relaties wordt door velen tegengesproken. In Europa zijn er een aantal toonaangevende auteurs, die veel spreken over dit verlangen naar

¹¹¹ Kierkegaard, *Of/Of*, 459.

¹¹² Kierkegaard, *Of/Of*, 545, 547.

¹¹³ Kierkegaard, *Of/Of*, 548.

¹¹⁴ Kierkegaard, *Of/Of*, 511.

¹¹⁵ Kierkegaard, *Of/Of*, 506.

¹¹⁶ Kierkegaard, *Of/Of*, 537.

¹¹⁷ Kierkegaard, *Of/Of*, 550.

¹¹⁸ Bauman, *Liquid Love*, 7.

duurzame relaties. In Nederland en België zijn belangrijke voorbeelden hiervan de psychiater Dirk de Wachter, klinisch psycholoog Paul Verhaeghe en psychotherapeut Esther Perel. Hun lezingen en podcasts worden door velen bezocht en beluisterd. Net als Bauman erkennen zij dat duurzame relaties in de huidige tijd niet vanzelfsprekend zijn, maar tegenover het pessimisme van Bauman zoeken zij naar mogelijkheden om dit verlangen naar duurzame relaties toch vorm te geven. Het feit dat hun boeken goed verkocht worden en hun lezingen drukbezocht zijn, laat zien dat dit thema van verlangen naar duurzame liefde speelt in, bepaalde groepen van, onze maatschappij. In dit gedeelte onderzoeken we op welke manier deze drie auteurs de mogelijkheid van duurzame relaties zien en wat daar volgens hen voor nodig is.

3.4.1 Duurzame intimiteit begint met zelfreflectie

Verhaeghe schrijft in zijn boek *Intimiteit* over het verlangen naar 'duurzame intimiteit'. Volgens hem is een intieme liefdesverhouding iets 'waar mensen naar verlangen en wat mensen gelukkig maakt'. Een intieme liefdesverhouding is echter moeilijk te bereiken. Zijn centrale stelling is dat 'wanneer we een goede verhouding met iemand anders willen hebben, we eerst en vooral afgestemd moeten zijn op onszelf'.¹¹⁹ Dit heeft vervolgens alles te maken met een 'goede verhouding tussen lichaam en geest'. Verhaeghe benadrukt dat deze verhouding vaak teveel naar één kant is doorgeslagen. 'Traditioneel werd het hele lichaam als onrein beschouwd' waardoor alle nadruk lag op de geest, 'ik tegenover mijn lijf'. Deze verhouding is naar de andere kant doorgeslagen. 'Tegenwoordig moeten we perfecte lichamen hebben'. Verhaeghe stelt dat dit heeft geleid tot een situatie waarin mensen volledig gericht zijn op 'een gezond dieet en voldoende beweging'. Op zich is dat niet verkeerd, maar het zoeken naar perfectie hierin slaat door. Dit geeft mensen het gevoel 'nooit goed genoeg te zijn'.¹²⁰ We bekijken onszelf continu 'door de ogen van de ander en schrijven hem of haar een oordeel toe'. Daarbij gaat het niet alleen om de concrete ander die we tegenkomen, maar ook om de 'heersende denkbeelden, de tijdsgeest' die we op allerlei manieren tegenkomen en die Verhaeghe beschrijft als 'de Ander'.¹²¹

We zien onszelf graag als man of vrouw 'uit één stuk'. Verhaeghe beschrijft dat dit niet terecht is. Het is een verkeerd uitgangspunt dat de mens een 'coherente, ondeelbare identiteit bezit, mooi samen te vatten in een setje psychologische kenmerken'. Identiteit is een 'complex geheel van dingen die mensen overnemen en die mensen afwijzen'. Wat mensen overnemen vanuit opvoeding en omgeving 'brengt hen dicht bij die omgeving'. Wat mensen afwijzen vanuit hun opvoeding en omgeving zorgt juist voor 'afstand en autonomie'.¹²² De eenheid die 'het ik' naar buiten toe laat zien is altijd een 'onderhandelde eenheid tussen verschillende fracties'.¹²³ Het niet 'uit één stuk' bestaan, geeft mensen de mogelijkheid om aan zelfreflectie te doen en zichzelf vanuit verschillende kanten te bekijken. Dit is een noodzakelijk aspect om jezelf te leren kennen en opent de weg naar 'zelfbeheersing en zelfzorg'.¹²⁴

Verhaeghe benadrukt dat zelfzorg 'nooit alleen om de zorg voor eigen lichaam en geest gaat maar altijd ook om zorg voor de omgeving'.¹²⁵ Hiervoor komt ook Verhaeghe met de 'overbekende morele stelregel' tot naastenliefde. Hij is kritisch op de veronderstelling in deze morele stelregel; dat 'ik mijzelf bemin', vaak is dat niet eenvoudig. Verhaeghe stelt dan ook voor om de formulering iets aan

¹¹⁹ Paul Verhaeghe, *Intimiteit* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2018), 10.

¹²⁰ Verhaeghe, *Intimiteit*, 10.

¹²¹ Verhaeghe, *Intimiteit*, 44-45.

¹²² Verhaeghe, *Intimiteit*, 248.

¹²³ Verhaeghe, *Intimiteit*, 250.

¹²⁴ Verhaeghe, *Intimiteit*, 251.

¹²⁵ Verhaeghe, *Intimiteit*, 276.

te passen: 'Een betere formulering van de "bemin uw naaste zoals uzelf" stelregel luidt als volgt: hou van jezelf zodat je op een vergelijkbare manier van iemand anders kunt houden.'¹²⁶ Hiermee legt Verhaeghe de nadruk op het belang om van jezelf te houden zodat je vanuit die goede verhouding tot jezelf ook van anderen kunt houden. Deze goede verhouding tot jezelf ziet Verhaeghe bijvoorbeeld in het ervaren van genot. Dit zit volgens hem in situaties waarin dingen automatisch, natuurlijk gaan, 'mensen *in de flow* zitten'.¹²⁷ Hierbij hoort een 'uit handen geven van de controle' en dat is iets wat mensen niet graag doen. 'We verlangen iets wat we ook vrezen'.¹²⁸ Dit uit handen geven van controle is ook onderdeel van partnerrelaties die om een mate van overgave en afhankelijkheid vragen.

In zijn uitwerking van dit idee van 'overgave' om daarmee tot een goede relatie met jezelf en de ander te komen, doet Verhaeghe een beroep op iets wat verder gaat dan 'de kenbare wereld en de feitelijke wetenschap'. Zelf duidt hij dit als de 'Oosterse manier van denken' en als 'spiritualiteit'. Het belangrijkste hierin is voor hem dat mensen 'deel uitmaken van een groter geheel'. Naast de wetenschap wil hij dan ook een plaats bieden aan de spiritualiteit om de mens en zijn relaties beter te begrijpen. Deze erkenning onderdeel uit te maken van een groter geheel draagt volgens hem bij aan betere zelfzorg en zorg voor de ander. 'Wellicht komt er dan ook meer ruimte voor intimiteit'.¹²⁹

De conclusie van Verhaeghe is dat verandering nodig is in de relatie tot onszelf en de relatie tot anderen. We moeten onszelf niet langer zien als 'zpz'ers in concurrentie met andere zpz'ers'. Hij benadrukt het belang van samenwerking en zorg voor elkaar. 'Zelfzorg mag niet los gezien worden van zorg voor de ander en zorg voor onze omgeving. Ook zingeving is niet iets wat we alleen doen. We halen zingeving het beste uit doelen die we samen met anderen nastreven'. Verhaeghe ziet dan ook een taak in het aanpassen van de publieke ruimte 'zodat mensen elkaar reëel ontmoeten en met elkaar kunnen praten in plaats van langs elkaar heen te rennen'. Dit kan door meer plekken te creëren waar mensen rustig kunnen zitten en elkaar ontmoeten en bijvoorbeeld door middel van architectuur in de manier waarop huizen gebouwd worden. Verhaeghe is ervan overtuigd dat deze verandering mogelijk is waardoor 'de huidige eenzaamheid zal dalen en intimiteit zal toenemen'.¹³⁰

Verhaeghe constateert moeite in de verhouding die mensen hebben tot zichzelf, de ander en tot intimiteit in de huidige maatschappij. Hij wil handvatten bieden om hier op een betere manier mee om te gaan en verwijst daarvoor naar zelfkennis. Ook benadrukt hij het belang van de ervaring onderdeel van een groter geheel te zijn. Hiermee gaat hij in tegen een te sterke nadruk op individualisme. Zelfkennis en de erkenning onderdeel te zijn van een groter geheel kunnen bijdragen aan duurzame relaties. Het grote gebod tot naastenliefde vereist het liefhebben van onszelf. Een gezonde vorm van eigenliefde is nodig om goede relaties met anderen aan te gaan.

3.4.2 Voor duurzaamheid is waardering van 'gewonigheid' nodig

Psychiater Dirk de Wachter geeft net als Zygmunt Bauman een kritische analyse van de huidige maatschappij. In 2011 verschijnt het boek *Borderline Times* waarin hij deze kritische analyse uitwerkt aan de hand van symptomen die voorkomen bij borderline. In 2014 komt De Wachter met een dun boekje over de liefde. Ondanks dat hij, net als Bauman, behoorlijk kritisch is op onze huidige tijd en de mogelijkheid tot duurzame relaties daarin, geeft hij in dit boek *Liefde: Een onmogelijk verlangen?* adviezen om duurzame liefde toch vorm te geven.

Allereerst beschrijft hij de liefde als iets waar iedereen naar verlangt, maar wat niet maakbaar is.

¹²⁶ Verhaeghe, *Intimiteit*, 277.

¹²⁷ Verhaeghe, *Intimiteit*, 147-148.

¹²⁸ Verhaeghe, *Intimiteit*, 165.

¹²⁹ Verhaeghe, *Intimiteit*, 306.

¹³⁰ Verhaeghe, *Intimiteit*, 296-297.

‘We hebben het niet zelf in de hand, het overkomt ons’.¹³¹ Dit gaat in tegen het idee dat veel mensen in de huidige tijd hebben ‘dat zij alles kunnen bereiken wanneer zij maar genoeg hun best doen’. In de liefde zijn mensen echter ‘niet volledig zelf verantwoordelijk voor hun geluk en ongeluk’.¹³² Vanuit dit idee van de liefde als iets dat van buitenaf op ons toekomt, beschrijft hij de liefde als iets ‘mystieks’.¹³³ De Wachter wil echter niet blijven hangen in het beschrijven van de liefde in ‘verheven, abstracte termen’. Om dit te vermijden onderzoekt hij hoe de liefde ‘concreet in het leven van alledag’ vorm krijgt.¹³⁴

Vanuit dat onderzoek naar concrete liefdessituaties in de huidige samenleving, benadrukt De Wachter het belang van ‘het gewone’. In de huidige tijd zijn mensen vooral op zoek naar ultieme ervaringen. ‘We willen het ultieme geluk en we willen het op dit moment’.¹³⁵ Dit ‘gewone’ ziet hij bijvoorbeeld in het leren omgaan met lastige situaties en in het soms ook ‘ongelukkig zijn’.¹³⁶ Deze ‘kunst van het ongelukkig zijn’ is volgens De Wachter noodzakelijk voor duurzame liefde. ‘Verliefdheid gaat gepaard met hormonen en spanning, maar langdurige liefde toont zich pas als die dingen in periodes afwezig zijn. Blijvende liefde heeft ook te maken met het niet-spannende’.¹³⁷ De Wachter beschrijft dat liefde en relatie bij elkaar horen, met alle alledaagse verveling daarbij. ‘Liefde staat, ook al is ze verheven, middenin de wereld’.¹³⁸ We zien hier iets terug van het pleidooi van B die op zoek is naar het concreet worden van de liefde en haar vorm in het dagelijkse leven zonder dat dit een gebrek aan spanning en ruimte voor het esthetische hoeft op te leveren.

Net als Bauman en Verhaeghe pleit ook De Wachter ervoor om de ander te zien als ander, en dus ‘als verschillend van onszelf’. ‘Hetzelfde denken en vinden is geen eigenschap van de liefde. Liefde moet juist storend en moeilijk zijn’.¹³⁹ Ook De Wachter verwijst naar Levinas die de ander erkent als radicaal anders. ‘Doordat geliefden ernaar streven om elkaar wél te kennen, blijft er steeds het verlangen naar elkaar en terrein om te onderzoeken. Dit verlangen houdt de liefde aan de gang’.¹⁴⁰ Door de ander te erkennen als ander en te blijven verlangen de ander steeds beter te leren kennen, wordt het verlangen naar de ander gevoed en kan de relatie duurzaam zijn.¹⁴¹

Wat De Wachter ons daarmee biedt zijn handvatten om duurzame relaties vorm te geven in een maatschappij waarin dat niet vanzelf spreekt. Tegenover het heersende beeld in de maatschappij hebben we bij hem het belang gezien van het normale en alledaagse, wat daarmee ook duurzaam kan zijn. Daarbij liet De Wachter zien dat wat mensen van hun partner verwachten moeten aanpassen naar realistische verwachtingen en ook de andersheid van de ander moeten erkennen.

3.4.3 Duurzaamheid als een zoektocht naar zekerheid én spanning

Net als Verhaeghe en De Wachter wil ook psychotherapeut Esther Perel handvatten bieden om duurzame relaties vorm te geven en in stand te houden. In haar boek *Erotische intelligentie* is zij op zoek naar een combinatie van zekerheid en spanning. Net als De Wachter erkent zij dat relaties een bepaalde ‘alledaagsheid’ kunnen hebben. Echter, anders dan De Wachter wil zij dit niet accepteren

¹³¹ Dirk de Wachter, *Liefde: Een onmogelijk verlangen?* (Tielt: Uitgeverij Lannoo, 2014), 7.

¹³² De Wachter, *Liefde*, 16.

¹³³ De Wachter, *Liefde*, 50.

¹³⁴ De Wachter, *Liefde*, 54.

¹³⁵ De Wachter, *Liefde*, 18.

¹³⁶ De Wachter, *Liefde*, 19.

¹³⁷ De Wachter, *Liefde*, 21.

¹³⁸ De Wachter, *Liefde*, 36.

¹³⁹ De Wachter, *Liefde*, 45.

¹⁴⁰ De Wachter, *Liefde*, 60.

¹⁴¹ De Wachter, *Liefde*, 106.

als een vast onderdeel van duurzame relaties, maar zoeken naar manieren om naast alledaagsheid toch ook het ongewone, de spanning in relaties te behouden. Net zoals B in zijn betoog over de esthetische geldigheid van het huwelijk bij A ingaat tegen het idee dat het huwelijk iets saais en gewoons zou zijn, probeert Perel iets te laten zien van het spannende en bijzondere in een duurzame relatie. Perel constateert dat mensen allemaal behoefte hebben aan 'geborgenheid'. Die behoefte drijft mensen in hun verlangen naar vaste relaties. Daarnaast hebben mensen ook behoefte aan 'avontuur en spanning'. Het is moeilijk om 'opwinding, verwachting en hartstocht op te wekken bij dezelfde persoon als degene bij wie je zekerheid en troost zoekt', maar wel mogelijk.¹⁴²

Om deze combinatie tussen zekerheid en spanning in duurzame relaties vast te houden wijst Perel op het belang van afstand. 'Om het vuur brandend te houden, is afstand nodig: erotiek gedijt vooral in de ruimte tussen de ene en de andere partner. Om intiem te zijn met degene van wie we houden moeten we deze lege ruimte met al zijn onzekerheden kunnen verdragen'.¹⁴³ In tegenstelling tot Verhaeghe is Perel kritisch op intimiteit. Zo beschrijft ze dat 'intimiteit een verwezenlijking van de liefde is: het moment dat de extase is verdwenen, er vertrouwdheid in de relatie komt. Intimiteit wordt gevormd door tijd en herhaling. We kiezen elkaar steeds weer opnieuw en scheppen zo een gemeenschap van twee'.¹⁴⁴ Dit geeft vervolgens 'regelmaat en een gevoel van geborgenheid'.¹⁴⁵ De basis van liefde 'berust op twee pijlers: overgave en zelfstandigheid'. Als er te veel afstand is kan er geen band ontstaan. Maar door een 'te grote samensmelting wordt de afzonderlijkheid van twee verschillende individuen weggezogen'.¹⁴⁶

Een handvat dat Perel biedt voor de vormgeving van duurzame relaties in de hedendaagse samenleving is het zoeken naar spanning in de relatie. Zij wordt hierin niet heel concreet omdat dit voor ieder persoon en voor ieder stel verschillend is. In haar boek geeft zij verschillende voorbeelden van wat partners kan helpen om deze spanning terug te brengen. De Wachter en Perel kiezen voor hele verschillende wegen voor partners om duurzame relaties te handhaven. Het is aan het stel zelf om te overwegen wat zij nodig hebben. De voorbeelden die Perel en De Wachter beiden aandragen, kunnen helpen om te bepalen waar men zich in herkent en waar men naar op zoek is in de eigen relatie.

3.4.4 Conclusie

Er zijn veel overeenkomsten te vinden bij deze auteurs en ook met de auteurs die we verder bespraken. Zo zien we bij allen, in meer of mindere mate, een zoeken naar woorden die het mysterie van de liefde uitdrukken. Opvallend is ook dat Bauman, De Wachter en Verhaeghe vanuit hun seculiere perspectief, toch op zoek gaan naar iets van het spirituele, het mystieke, om deze liefde te beschrijven. Bijvoorbeeld in de vergelijking van de liefde met het transcendente, de typering van de Ander met een hoofdletter en de erkenning van het 'niet-maakbare', iets dat van buitenaf op mensen toekomt. Daarnaast maken zij gebruik van poëzie en verhalen om uitdrukking te geven aan wat zich niet zomaar uit laat drukken. De Wachter maakt gebruik van gedichten en citaten uit korte verhalen om de liefde te duiden. Verhaeghe verwijst naar voorbeelden uit films, gedichten en verhalen en stelt dat mensen schrijvers nodig hebben om 'hen de ogen te openen'.¹⁴⁷ Perel geeft voorbeelden vanuit haar werk als relatietherapeut om iets te duiden van de liefde, de moeite met de

¹⁴² Esther Perel, *Erotische intelligentie: Een vaste relatie geeft zekerheid, maar hoe houd je het spannend?* (Amsterdam: Bruna Uitgevers B.V., 2014), 12.

¹⁴³ Perel, *Erotische intelligentie*, 13.

¹⁴⁴ Perel, *Erotische intelligentie*, 41.

¹⁴⁵ Perel, *Erotische intelligentie*, 42.

¹⁴⁶ Perel, *Erotische intelligentie*, 45.

¹⁴⁷ Verhaeghe, *Intimiteit*, 292.

liefde en biedt praktijkoefeningen om patronen te doorbreken. Uit het feit dat zij allen zoeken naar voorbeelden en verhalen blijkt dat liefde en duurzaamheid niet eenvoudig te definiëren en wetenschappelijk te bespreken zijn.

Duurzame liefde is volgens alle drie een basisverlangen van de mens. Zoals we zagen willen Verhaeghe, De Wachter en Perel handvatten bieden om vorm te geven aan dit basisverlangen. Alle drie willen hiermee bijdragen aan het vormgeven van kwalitatieve relaties. Deze handvatten zijn echter geen algemeen geldende normen voor kwalitatieve relaties omdat hun werking afhankelijk is van de persoonlijke situaties van de partners om wie het gaat. Voor sommigen zal het een belangrijk punt zijn om zichzelf te leren waarderen en intimiteit met zichzelf te ontwikkelen, terwijl voor anderen juist het liefhebben van de ander en zijn of haar 'andersheid' de uitdaging is. Voor sommigen is de erkenning belangrijk dat het leven niet altijd spannend is, terwijl voor anderen de zoektocht naar het spannende en het nieuwe belangrijk is. Deze auteurs zijn dan ook niet besproken om 'de juiste weg' te wijzen voor een duurzame relatie. Met deze auteurs ontdekken we dat het verlangen naar duurzame relaties aanwezig is bij veel mensen. Daarnaast zien we dat er toonaangevende denkers zijn op het gebied van onze huidige relatievormen die vanuit hun eigen specialisatie en kennis van mensen met hun eigen behoeftes en verlangens, handvatten bieden om duurzame relaties vorm te geven.

4. De waarde van het huwelijk

4.1 Inleiding

Bauman beargumenteert dat duurzaamheid de moeite waard is om na te streven, ondanks dat dit in de huidige tijd niet gemakkelijk of vanzelfsprekend gaat. Duurzaamheid geeft mensen de zekerheid en veiligheid waar zij naar verlangen. Daarnaast leveren korte relaties, consumentisme en de 'wegwerpcultuur', aldus Bauman, niet de vrijheid en individualiteit op die zij suggereren. Ook bij Farley en Kierkegaards personage 'B' zagen we een waardering van duurzaamheid in relaties. Beiden benadrukken het belang van het maken van een keuze. Het is niet mogelijk om alle opties altijd open te houden, het is noodzakelijk om keuzes te maken. Een keuze voor een duurzame relatie brengt, volgens Farley, de partners tot een diepere vorm van eenheid dan losse, korte relaties kunnen doen. Tenslotte zagen we bij Verhaeghe, De Wachter en Perel een bevestiging van het idee dat mensen naar duurzaamheid verlangen en handvatten om deze duurzame relaties vorm te geven en te handhaven.

In dit hoofdstuk onderzoeken we wat eigen is aan de duurzaamheid van een huwelijk. Bauman spreekt over de grote invloed van hoe mensen over relaties denken. Wanneer mensen verwachten dat relaties op korte termijn voldoening moeten geven en ook weer beëindigd kunnen worden, kan deze manier van denken ervoor zorgen dat relaties daadwerkelijk minder lang standhouden. Bauman typeert dit als een 'self-fulfilling prophecy'. Is er een beeld van het huwelijk te schetsen dat op een unieke manier vorm geeft aan een kwalitatieve duurzame relatie?

4.2 Huwelijk en duurzaamheid

Hoe verhouden huwelijk en duurzaamheid zich tot elkaar? Is het huwelijk slechts een vormgeven aan een duurzame relatie die er al is, of kan het huwelijk ook bijdragen aan het in standhouden van duurzaamheid? In dit gedeelte onderzoeken we op welke manier de huwelijksbelofte de duurzame relatie kan beïnvloeden.

4.2.1 Geloof in, en een bewuste keuze voor het huwelijk als bijdragen aan duurzaamheid

In hoofdstuk 2 beargumenteerden we in het algemeen het belang van het maken van een eigen, bewuste keuze. Ook in het geval van het huwelijk is er sprake van een dergelijke bewuste keuze. Mensen moeten zelf tot de overtuiging komen of zij wel of niet willen, kunnen en moeten trouwen. Wanneer deze keuze bewust gemaakt wordt, kan dat bijdragen aan de duurzaamheid van het huwelijk. Uiteraard zijn hier uitzonderingen op. Het bewust maken van een keuze voor het huwelijk is geen garantie voor een goed huwelijk. Dat neemt niet weg dat het maken van een bewuste keuze een bijdrage kan leveren aan de kwaliteit van het huwelijk. Dit bewuste kiezen voor (of tegen) het huwelijk, is onderdeel van het ethisch vormgeven aan het eigen leven.

Wanneer mensen deze bewuste keuze maken dan geeft dat iets om op terug te vallen. Twee personages van Kierkegaard, 'B' en 'de gehuwde man' verwoorden dit 'iets' om op terug te vallen. De gehuwde man benadrukt het belang van 'geloven in het huwelijk': 'Laat verstand en schrandereid en geraffineerdheid gerust opsommen, uitrekenen en beschrijven hoe een echtgenoot behoort te zijn: er is slechts één eigenschap die hem beminnenswaardig maakt, en dat is geloof, onvoorwaardelijk geloof in het huwelijk.'¹⁴⁸ Het wel, of niet, geloven in de mogelijkheid van het huwelijk beïnvloedt de duurzaamheid van het huwelijk. De gehuwde man bevestigt hiermee het idee van de 'self-fulfilling prophecy' van Bauman. Hoe we over het huwelijk denken bepaalt deels of het huwelijk standhoudt.

¹⁴⁸ Søren Kierkegaard, *Stadia op de Levensweg: studies van verschillende auteurs*. (Budel: Uitgeverij Damon, 2014), 101.

B vat dit 'iets' om terug te vallen samen in 'wil, besluit en voornemen': 'Welk een kracht in het echtelijke 'mijn' want wil, besluit en voornemen zijn een veel diepere toon; welk een energie en lenigheid, want dat is zo hard en tegelijkertijd zo zacht als de wil.'¹⁴⁹ Dit bewust vormgeven aan wil, besluit en voornemen, door middel van het aangaan van het huwelijk, betekent niet dat de partners nooit meer zullen twijfelen over dit aangegane huwelijk. Het betekent wel dat zij niet iedere dag opnieuw hoeven te twijfelen over welke keuze zij zullen maken. Volgens de gehuwde man is het besluit de 'ware gestalte van de verliefdheid'. Dit geeft hij treffend weer: 'De gang van de verliefdheid is licht, als een dans over bebloemde weiden, maar het besluit geeft de vermoeide steun, totdat de dans opnieuw begint. Zo is het gesteld met het huwelijk, het is kinderlijk blij en toch plechtig.'¹⁵⁰ Op momenten dat 'de dans' niet vanzelf gaat, geeft het besluit de vermoeide steun. Hiermee geeft het zekerheid en vertrouwen.

De belofte tot het huwelijk geeft uitdrukking aan de intentie om bij elkaar te willen blijven. Daarbij markeert het ritueel van de belofte het moment als een bewuste keuze. Het afleggen van deze belofte is vervolgens iets om op terug te kunnen vallen. Het geloof in het huwelijk draagt bij aan het kunnen houden van deze belofte.

4.2.2 Plicht als bijdrage aan 'wat men eigenlijk wil'

Het maken van de bewuste keuze voor het huwelijk in het geven van de huwelijksbelofte, is het aangaan van een plicht. Mensen doen op dat moment een belofte aan hun partner die van hen vraagt dat zij deze belofte houden in de toekomst. Maar gaan liefde en plicht wel samen? Mensen kunnen hun partner toch niet liefhebben omdat zij dit moeten doen?

Kierkegaards personages B en de gehuwde man beargumenteren dat liefde en plicht juist heel goed samengaan. Op moeilijke momenten zou het de partners juist helpen dat zij elkaar deze belofte hebben gedaan en kunnen zij eraan vasthouden dat dit de keuze is die zij willen maken en volhouden. Deze belofte is een bevestiging van wat de partners 'eigenlijk' willen. Hiermee is het een 'ultieme vorm van vrijheid', datgene doen wat men echt wil doen, in plaats van 'een gebonden zijn aan iets wat nou eenmaal moet'. B verwoordt dit als het 'kijken naar wat er gewonnen zal worden' door vast te houden aan dit voornemen tot het huwelijk, in plaats van te letten op welke opties er worden uitgesloten.¹⁵¹ Het aangaan van deze plicht geeft zekerheid: 'De plicht is het goddelijke voedsel dat de liefde behoeft, want ze zegt: vrees niet, je zult zegevieren'.¹⁵²

Voor de gehuwde man en B horen plicht en liefde volledig bij elkaar en vormen samen een 'volmaakte eenheid'.¹⁵³ Wanneer individuen 'oprecht zijn in hun liefde' dan zien zij de plicht als niets anders dan de 'eeuwige uitdrukking' daarvan. Het is dan een bevestiging van 'iets wat er al is en waarnaar tegelijk ook wordt verlangd'.¹⁵⁴

Ook Farley beargumenteert dat liefde en commitment bij elkaar horen. Commitment is de belofte of plicht die je aangaat ten opzichte van de ander. Zij definieert de primaire betekenis van commitment als het geven van betrouwbaarheid. Het doen van een belofte aan elkaar, geeft grond om op elkaar te rekenen. Mensen kiezen ergens voor en sluiten daarmee alternatieve mogelijkheden uit. Het doen van een belofte helpt mensen om zich aan hun keuzes te houden, ook op momenten waarop zij daar minder toe geneigd zijn:

Because our wills are indeed shakable, we need a way to *assure others* that we will

¹⁴⁹ Kierkegaard, *Of/Of*, 479.

¹⁵⁰ Kierkegaard, *Stadia op de Levensweg*, 127.

¹⁵¹ Kierkegaard, *Of/Of*, 481.

¹⁵² Kierkegaard, *Of/Of*, 554.

¹⁵³ Kierkegaard, *Of/Of*, 555.

¹⁵⁴ Kierkegaard, *Of/Of*, 557.

be consistent. Because we know our own inconsistencies, we need a way to *strengthen ourselves* for fulfilling our present intentions in an otherwise uncertain future. Yielding to someone else a claim over our future actions provides a barrier against our fickle changes of heart, our losses of vision, our weaknesses and our duplicity.¹⁵⁵

Het uitspreken van een belofte helpt mensen dan om vast te houden aan bepaalde keuzes. Zij erkennen dat hun wil verschillende kanten op kan gaan in de toekomst, maar door zich te binden door middel van een belofte, geeft dit grond om aan de eerder gemaakte keuze vast te houden.

Net als de gehuwde man en B wijst Farley er ook op dat het aangaan van deze plicht aansluit bij 'wat men eigenlijk wil'. Dit is zo op het moment waarop mensen 'wijze keuzes' maken. 'Wijze keuzes' zijn de keuzes die slaan op 'datgene wat ik vanuit de grond van mijn hart wil doen, wat ik van mijzelf kan en wil vragen'. Wanneer men deze keuzes maakt in de liefde, geeft de liefde 'zichzelf een wet die overeenkomt met de liefde'.¹⁵⁶ Wanneer dit het geval is vullen liefde en plicht elkaar aan en staan zij niet tegenover elkaar.

Plicht en liefde hoeven elkaar niet uit te sluiten, zij kunnen elkaar juist versterken. Dat neemt niet weg dat dit alleen 'werkt' wanneer men kan vasthouden aan de overtuiging dat deze aangegane plicht slaat op datgene wat men echt wil doen of wie men echt wil zijn. B en de gehuwde man spreken hier over wat partners 'eigenlijk' willen. Farley heeft het over 'wijze keuzes' die overeenkomen met wat mensen 'uit de grond van hun hart willen doen'. Zolang mensen ervan overtuigd zijn dat het huwelijk datgene is wat zij 'eigenlijk', 'ten diepste', 'uit de grond van hun hart' willen, kan het helpen om terug te vallen op de belofte die zij eerder gedaan hebben. Echter, wanneer zij betwijfelen of dit huwelijk daadwerkelijk datgene is wat zij 'uit de grond van hun hart' willen doen en wie zij willen zijn, dan geeft dit 'terugvallen op het besluit' veel minder kracht.

4.2.3 Vertrouwen in God voor de duurzaamheid van het huwelijk

Naast geloof in het huwelijk en het bewust maken van de keuze voor het huwelijk, benadrukt de gehuwde man ook het belang van 'vertrouwen op God'. De gehuwde man ziet het nemen van een besluit als 'het ware begin van vrijheid'.¹⁵⁷ Wat dat besluit wil is allereerst het 'vasthouden van de verliefdheid'. Vervolgens wil het besluit 'zegevieren over alle gevaar en aanvechting'. De gehuwde man stelt dat dit 'zegevieren over alle gevaar en aanvechting' niet in de handen ligt van het koppel zelf, hiervoor is het nodig om op God te vertrouwen. 'Het wonder van de verliefdheid is daarmee ook het wonder van het geloof'.¹⁵⁸ Het nemen van dit besluit tot het huwelijk is volgens de gehuwde man nodig om de 'goddelijke gave van de verliefdheid waardig te zijn'.¹⁵⁹ Hij ziet het huwelijk als iets 'goddelijks' en de verliefdheid als een 'wonder'. B verbindt ook de plicht aan het goddelijke. Hij typeert de plicht als 'goddelijk voedsel'. Met het aangaan van de huwelijksbelofte ontvangt men namelijk 'goddelijke voorzienigheid'. 'Waarom zou je geen goddelijke machtiging willen ontvangen wanneer je in waarheid liefhebt'?¹⁶⁰

Hiermee stellen de gehuwde man en B dat het nemen van een besluit en het geloven in het huwelijk niet voldoende zijn voor een duurzame relatie. Er is geloof en vertrouwen in God nodig en ook dan blijft de verwerkelijking van het huwelijk afhankelijk van God. Tegelijkertijd horen voor B en de gehuwde man deze verschillende aspecten volledig bij elkaar. Met het aangaan van de huwelijksbelofte beantwoorden mensen aan God, doordat zij dan de 'goddelijke gave van de

¹⁵⁵ Farley, *Personal Commitments*, 24.

¹⁵⁶ Farley, *Personal Commitments*, 45.

¹⁵⁷ Kierkegaard, *Stadia op de Levensweg*, 172.

¹⁵⁸ Kierkegaard, *Stadia op de Levensweg*, 175.

¹⁵⁹ Kierkegaard, *Stadia op de Levensweg*, 176.

¹⁶⁰ Kierkegaard, *Of/Of*, 557.

verliefdheid waardig worden'. De huwelijksbelofte is tegelijkertijd een plicht die men aangaat, en die plicht is een gave van God. In het aangaan van de huwelijksbelofte ontvangt men dus automatisch een goddelijke machtiging en ondersteuning om dit huwelijk te kunnen volhouden.

Wanneer mensen de huwelijksbelofte bewust aangaan en erop vertrouwen dat God hen steunt in deze belofte dan is dit iets om op terug te vallen op momenten dat er moeilijkheden plaatsvinden in het huwelijk.

4.3 Duurzaamheid en huwelijk vanuit theologisch perspectief

In het bovenstaande gedeelte zagen we al kort dat het al dan niet vertrouwen in een God die de huwelijksbelofte ondersteunt, kan uitmaken voor de betekenis van het huwelijk en de kracht die mensen ontleen aan hun eerder gedane huwelijksbelofte. In dit gedeelte willen we verder onderzoeken wat het christelijk geloof betekent in ons onderzoek naar de waarde van duurzaamheid en van het huwelijk. Kunnen we vanuit een christelijk perspectief aansluiten op het pleidooi van hedendaagse wetenschappers als Verhaeghe, De Wachter en Perel voor duurzaamheid? En wat hebben we vanuit de theologie hierop aan te vullen? In eerste instantie sluiten we aan op het vorige onderdeel, dat het vertrouwen in het bestaan van een God die betrokken is op deze wereld, hoop kan geven op het kunnen volhouden van de eerder gedane belofte. Daarna onderzoeken we het voorbeeld van de verbondsrelatie tussen God en mens en hoe die zich verhoudt tot de relatie tussen mensen onderling. Tenslotte brengen we in dit gedeelte elementen van het christendom als een alternatief verhaal naar voren, die net als de uitwerkingen van verschillende auteurs in deze thesis, de heersende denkbeelden van de huidige tijd kunnen bevragen.

4.3.1 Het christendom biedt hoop

Wanneer we de karakterisering van de huidige tijd door Zygmunt Bauman tot ons laten doordringen, dan lijkt het aangaan en volhouden van een huwelijk bijna onmogelijk. Toch zagen we bij Verhaeghe, De Wachter en Perel handvatten om dit verlangen naar duurzaamheid vorm te geven. Biedt het christendom hiervoor ook handvatten?

Het christendom relateert in ieder geval het idee van de wereld als een maakbare wereld waarin mensen alles zelf in de hand hebben en zelf volledig verantwoordelijk zijn voor wat zij doen en bereiken, zoals bijvoorbeeld bij het in stand houden van het huwelijk. De erkenning dat er een God is die actief aanwezig is in deze wereld, zorgt ervoor dat niet alle verantwoordelijkheid bij individuele mensen komt te liggen. De erkenning dat de wereld niet maakbaar is, is onderdeel van, maar niet exclusief aan, het christendom. Ook in andere levensbeschouwingen wordt de maakbaarheid in deze wereld gerelativeerd en wordt de grote invloed van omgevingsfactoren, en eventueel de kracht van iets bovennatuurlijks, erkend.

Farley stelt dat het christendom 'hoop biedt op vergeving, bevrijding van een te beperkte kijk op menselijke mogelijkheden en de belofte van een verbondsrelatie met God die niet verbroken zal worden'.¹⁶¹ Vanuit dit hoopvolle beeld waarin er aandacht is voor de menselijke mogelijkheden, erkent zij tegelijkertijd dat relaties niet volledig maakbaar zijn en juist een zekere fragiliteit bezitten. Zij spreekt over het geloof in het ontvangen van een 'zegen', waardoor relaties toch stand kunnen houden door moeilijke tijden heen:

We know the partiality of our loves and the incapacities of our hearts. We know the fragility of all human relationships. Yet we are able to believe that some loves can be blessed with inexhaustible life, that some relationships can hold no matter what the forces of evil may threaten against them, that sexuality can become part

¹⁶¹ Farley, *Just Love*, 243.

of the highest forms of friendship, and that a call to justice remains.¹⁶²

Voor Farley liggen de erkenning van het 'niet-maakbare' en de oproep om er zelf aan te werken heel dicht bij elkaar. Deze niet-maakbare 'zegen' is iets wat je als mens overkomt en waar je van afhankelijk bent. Tegelijkertijd ligt hier de oproep om zelf aan de ontwikkeling van deugden te werken die de zegen verder ruimte geven en ondersteunen, zoals 'wijsheid, integriteit, vrijheid en goede liefde'.¹⁶³ De mogelijkheid om deze deugden te ontwikkelen zijn deels 'gegeven' en deels aan de verantwoordelijkheid van het individu.

Volgens Farley is er vanuit het christendom ook de hoop dat de partnerrelatie onderdeel uitmaakt van een groter geheel en dus niet volledig op zichzelf staat:

For Christians, the ideal is to integrate our loves somehow in an utter love of God. Our desire is for an integration that destroys no desire but transforms it, that ignores no love but makes it just, that harms no one, not even ourselves. (...) Virtue in its classical meaning, after all, has to do with refinement of our capacities so that we exercise them with consistency, greater ease and delight.¹⁶⁴

Het gaat om het plaatsen van de liefde voor de partner in relatie tot liefde voor God en voor anderen. Deugden zijn voor een deel iets wat aan mensen gegeven is, in hun mogelijkheden worden gelegd. Voor een deel gaat het om het steeds verder ontwikkelen van die deugden door de persoon zelf.

4.3.2 *Het christendom biedt een voorbeeld*

In de christelijke traditie is het verbond tussen God en mens vaak neergezet als een voorbeeld voor de relatie tussen mensen onderling, specifiek voor de huwelijksrelatie tussen man en vrouw. Geeft deze relatie tussen God en mens ook hoop voor de huwelijksrelatie tussen twee personen? Doordat deze verbondsrelatie vaak wordt aangehaald wanneer het gaat over het huwelijk in christelijke kringen, is het bijna een platitude geworden. Echter, in deze verbondsrelatie tussen God en mens zien we het ultieme voorbeeld van duurzaamheid in goede en kwade dagen, in ieder geval vanuit de kant van God. God sluit een verbond met mensen waarin Hij ondanks alles wat er gebeurt trouw blijft aan mensen.

Farley beschrijft deze ultieme trouw van God als onvoorwaardelijk. God gaat hiermee heel ver in zijn verbond met de mens. Hij hoeft deze relatie met mensen niet aan te gaan, maar Hij doet dit vanuit zijn verlangen naar relatie met de mens. 'God geeft zijn woord aan ons en belooft ons een onvoorwaardelijke, doorgaande liefde'.¹⁶⁵ Eerder zagen we dat Farley spreekt over de waarde van een belofte omdat we daarmee betrouwbaarheid geven aan de ander, dat we zullen doen wat we beloven, en ook aan onszelf. Het doen van een belofte om daarmee betrouwbaarheid te geven voor zichzelf heeft God niet nodig, aldus Farley, maar mensen hebben deze belofte van God wel nodig zodat zij hier zeker van kunnen zijn.¹⁶⁶ In het verbond dat God sluit met mensen houdt hij verleden en toekomst bij elkaar.¹⁶⁷ God was erbij in het verleden en zal erbij zijn in de toekomst. Dit geeft hoop in onze eigen relaties. Farley stelt dat het 'voorwaardelijke verbond' in het Oude Testament eigenlijk 'onvoorwaardelijk' is. God vraagt van de Israëlieten gehoorzaamheid en belooft in ruil daarvoor om hen te beschermen en bij hen te zijn. Dit wijst op een voorwaardelijk verbond. Echter, ondanks dat Israël zich niet aan haar deel van het verbond houdt, en keer op keer ontrouw is, blijft

¹⁶² Farley, *Just Love*, 243.

¹⁶³ Farley, *Just Love*, 243.

¹⁶⁴ Farley, *Just Love*, 243.

¹⁶⁵ Farley, *Personal Commitments*, 149.

¹⁶⁶ Farley, *Personal Commitments*, 149.

¹⁶⁷ Farley, *Personal Commitments*, 150.

God trouw en gaat Hij verder met Israël.¹⁶⁸ Farley geeft het voorbeeld van Exodus 32-34, waar 'het verbond niet sneller gemaakt is dan verbroken (omdat er een gouden beeld gemaakt wordt om de plaats van God over te nemen), maar niet sneller verbroken dan hersteld. Er is een oordeel, maar God verlaat het Verbond niet.'¹⁶⁹ Dit is voor Farley reden om Gods voorwaardelijke verbond met Israël toch als onvoorwaardelijk te typeren.¹⁷⁰ Dat neemt niet weg dat de menselijke reactie op dit verbond wel van groot belang is. Farley beschrijft dat Gods doel met het verbond 'wederzijdse relatie' is. Deze wederzijdse relatie is afhankelijk van hoe de mensen reageren op dit aanbod van God tot relatie.¹⁷¹ Mensen kunnen dit aanbod afwijzen of accepteren. Volgens Farley is het enige juiste antwoord op dit aanbod van God het eerste deel van het grote gebod: 'God liefhebben met heel je hart, ziel, verstand en kracht'.¹⁷²

Farley typeert het model van Gods liefde voor mensen als voorbeeld voor de liefde tussen mensen onderling. 'De manier waarop God ons liefheeft, is de manier waarop wij elkaar moeten liefhebben'.¹⁷³ Dit is een sterke aansporing voor de relatie voor mensen onderling, omdat we hier een diepe liefde in goede en kwade tijden zien. Een liefde die er niet op gericht is om zoveel mogelijk plezier of voldoening voor zichzelf te krijgen, maar waarin mensen er voor elkaar willen zijn en bereid zijn iets voor deze relatie op te geven. Hiermee is deze vorm van liefde een stimulans voor duurzame liefde. Tegelijkertijd willen we hier tegenin ook benadrukken dat mensen geen God zijn, en dat de liefde van mensen niet de volkomen liefde van God is. Mensen zijn niet altijd in staat om, ondanks alle ontrouw van de ander en ondanks alle tegenslag in een relatie, toch trouw te blijven aan hun eerdere belofte. Farley erkent dit gedeeltelijk door er op te wijzen dat menselijke relaties in deze wereld nog niet perfect zijn. Vanuit eschatologisch perspectief wijst zij op een periode die nog zal komen. De verbondsrelatie wijst net als menselijke relaties naar de toekomst. 'Het gaat niet alleen om een behouden van wat er is, maar ook om een reiken naar wat er nog niet is. In de toekomst ligt een belofte van volledige eenheid en gemeenschap met alle mensen en met God'.¹⁷⁴ Gods belofte is er nu al, en daarin is er ruimte voor mensen om te antwoorden. Dit kan nu al gedeeltelijk en straks volledig. In het eerste ligt de hoop voor het laatste. Er is hoop op een liefde die sterker is dan de dood. Liefde is nu nog 'gedeeltelijk, imperfect en veranderlijk', zij is 'al geactualiseerd maar nog niet volledig af'.¹⁷⁵

Uit deze visie op de verbondsrelatie tussen God en mens zijn twee punten af te leiden voor de huwelijksrelatie tussen twee personen. Het eerste gaat erom dat mensen zijn geschapen naar het beeld van God en zo goed mogelijk op God willen lijken. Wanneer dit een levensdoel is, dan kan deze relatie tussen God en mens hierin een voorbeeld zijn. God kiest ervoor om door te gaan in zijn relaties met mensen, ook wanneer mensen tegenvallen en God niet geven waar Hij recht op heeft. Wanneer mensen ervoor kiezen om dit voorbeeld te volgen dan ligt hierin de oproep om tijd, energie en liefde in relaties te steken, ook wanneer dit niet altijd direct voldoening geeft. Het tweede punt gaat om de erkenning van de beperktheid van menselijke relaties in dit leven. Dit is een reden om een verwachtingspatroon van de ideale relatie die volledige voldoening biedt aan te passen. Het is de

¹⁶⁸ Farley, *Personal Commitments*, 152.

¹⁶⁹ Farley, *Personal Commitments*, 152.

¹⁷⁰ Farley, *Personal Commitments*, 152.

¹⁷¹ Farley, *Personal Commitments*, 152-153.

¹⁷² Farley, *Personal Commitments*, 153.

¹⁷³ Farley, *Personal Commitments*, 165, 167.

¹⁷⁴ Farley, *Personal Commitments*, 169.

¹⁷⁵ Farley, *Personal Commitments*, 170-171.

erkenning dat relaties nog niet perfect en ultiem zijn en af en toe tegenvallen. Samen met de hoop op een eschaton kan dit ruimte bieden voor 'niet perfecte' huwelijken.

4.3.3 *Het christendom biedt een alternatief verhaal*

Ten slotte biedt wat we 'het alternatieve verhaal van het christendom' kunnen noemen, op verschillende terreinen nieuwe inzichten. We zagen dit al kort voorbij komen in de typering van Farley van het christendom als een plek met ruimte voor vergeving, het ontdekken van menselijke mogelijkheden en de doorgaande verbondsrelatie met God. In dit gedeelte stippen we kort enkele aspecten hiervan aan, die in verband staan met de beschrijving van de huidige tijd door Bauman. Elk van deze aspecten vraagt echter nog om een verdere uitwerking.

Er zijn verschillende dominante opvattingen die ons denken beïnvloeden. We zagen dit bij Bauman in de voorbeelden van consumentisme en individualisme. Heeft het christendom hier een alternatief verhaal te bieden? Met het stellen van deze vraag suggereren we niet dat we terug zouden kunnen of moeten naar de tijd waarin het 'grote verhaal' van het christendom de heersende ideologie was. Dat neemt niet weg dat het christendom nog altijd een verhaal te bieden heeft. Een alternatief verhaal dat de nadruk op consumentisme en individualisme bekritiseert. Wellicht kan dit alternatieve verhaal een manier zijn om anders naar deze wereld, partnerrelaties, duurzaamheid en het huwelijk te kijken.

Tegenover de huidige nadruk op individualisme wijst het christendom op het belang van relatie en gemeenschap. In het scheppingsverhaal van Genesis 2 lezen we dat God ziet dat het niet goed is dat de mens alleen is en dat het contact met de dieren niet genoeg is. De mens verlangt naar relatie met een ander mens en God scheidt de vrouw. Hier lezen we de enthousiaste uitroep van Adam: 'eindelijk een gelijk aan mij!'.¹⁷⁶ Ook in de verhalen van het volk Israël in het Oude Testament gaat het steeds over het volk, de gemeenschap, die met elkaar optrekt in goede en kwade tijden. Er is ruzie en er gaan dingen mis, maar ze moeten het met elkaar doen. Dit idee van gemeenschap gaat verder in het Nieuwe Testament waar de christelijke kerk ontstaat. Een gemeenschap waar men naar elkaar omkijkt en dingen met elkaar deelt. Daarbij worden we opgeroepen tot het liefhebben van onze naaste. Tenslotte, maar zeker niet onbelangrijk, bestaat God zelf uit relatie. Vanuit het christendom wordt God beschreven als drie-enig. God die als Vader, Zoon en Geest in relatie met zichzelf staat en vervolgens ook de relatie met mensen aangaat. Relatie en gemeenschap lijken intrinsiek aan het christendom. Het gaat hierbij om een gemeenschap waar men niet zelf voor kiest maar die gevormd wordt door het gemeenschappelijke geloof in God. Dit vraagt om een openheid naar de Ander die anders is. Een openheid naar anders denken en andere keuzes, en tegelijkertijd een samen zoeken naar de betekenis van dit geloof in God voor het dagelijkse leven.

Ook met betrekking tot de huidige nadruk op consumentisme biedt het christelijk verhaal een alternatief. Een voorbeeld hiervan zien we bij Jezus die woedend wordt op de verkopers bij de tempel (Johannes 2:13-22). Jezus gaat hier in tegen het maken van een commerciële plaats van de tempel. Het gaat niet om het verdienen van geld, maar om het samenkomen en aanbidden van God. Een ander verhaal dat wijst op de relativiteit van geld en kapitaal is het verhaal waar een man aan Jezus vraagt wat hij moet doen om het koninkrijk van God binnen te gaan. Jezus geeft hem de opdracht om alles te verkopen wat hij heeft. Hierbij benadrukt Jezus hoe moeilijk het is voor een rijk mens, in de zin van het hebben van veel kapitaal, om het koninkrijk van God binnen te gaan. (Marcus 10:21-25). Deze voorbeelden sluiten aan bij de kritiek van Bauman op het meten van het 'niveau van geluk' aan de hand van het BNP.

In eerdere tijden was het christendom onderdeel van de heersende tijdsgeest die bepaalde hoe mensen over dingen moesten denken. In de huidige tijd is dit niet langer het geval en biedt het juist

¹⁷⁶ Genesis 2:23, NBV.

een alternatief verhaal voor de 'heersende tijdsgeest', waarin, aldus Verhaeghe en Bauman, individualisme en consumentisme centraal staan. In deze twee voorbeelden, rondom relaties en consumentisme sluiten christelijke perspectieven aan bij de kritiek van Verhaeghe en Bauman op de huidige tijd en hun nadruk op het belang van relaties en kritiek op consumentisme. Met betrekking tot het huwelijk betekent dit dat het christelijk verhaal ook hier de nadruk op consumentisme en individualisme bekritiseert. Het gaat in deze voorbeelden niet om het individu en het krijgen van zoveel mogelijk voldoening tegen zo weinig mogelijk kosten, maar om het vormgeven aan waardevolle relaties met God en de naaste. Het huwelijk kan hier een onderdeel van zijn.

4.3.4 Conclusie

Verschillende aspecten die we hierboven typeren als specifiek aan het christelijk geloof, zijn goed te plaatsen binnen een christelijke levensovertuiging. Dat neemt niet weg dat enkele van deze opvattingen niet 'exclusief christelijk' zijn en ook vanuit een ander wereldbeeld en andere argumentatie naar voren gebracht kunnen worden. Het aspect dat de wereld 'niet volledig maakbaar' is komt vaker naar voren. Ook het 'alternatieve verhaal' dat te ontdekken is in het christendom is niet exclusief aan het christendom. Zo zien we bij verschillende auteurs, zoals bijvoorbeeld bij Bauman en Verhaeghe, een kritische blik op de huidige tijd met een oproep tot naastenliefde, vanuit een seculier perspectief.

De verbondsrelatie tussen God en mens is wel een 'typisch christelijk' voorbeeld. Deze verbondsrelatie geeft mensen een voorbeeld om naar te streven in huwelijksrelaties en andere relaties. Ook het idee dat er een God is die de huwelijksbelofte ondersteunt en kracht geeft wanneer mensen het zelf niet kunnen opbrengen is een 'christelijk aspect' dat kan bijdragen aan het in standhouden van een huwelijk.

5. Relativering van het huwelijk

5.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk hebben we onderzocht in welke zin het huwelijk in de huidige tijd een waardevolle relatie kan zijn. Het is een voorbeeld van het maken van een bewuste keuze en het vormgeven aan duurzaamheid. Hiermee is het ook onderdeel van een alternatief verhaal ten opzichte van de fluïde ‘wegwerpcultuur’, waarin relaties, net als producten, gezien worden als goed voor kort gebruik. Een huwelijksrelatie kan zich juist door moeilijke tijden heen ontwikkelen en uitlopen op een waardevolle relatie waarin mensen elkaar en zichzelf steeds beter leren kennen.

Dit betekent niet dat duurzaamheid en huwelijk op zichzelf volledig goed zijn. Na deze kritische beschouwing van fluiditeit en waardering van het huwelijk, komen we in dit hoofdstuk tot een kritische beschouwing van duurzaamheid en een relativering van het huwelijk. Duurzaamheid in de zin van ‘iets uithouden omdat het nou eenmaal moet’ kan hele slechte relaties opleveren. In bepaalde gevallen kan het beter zijn om een huwelijk te verbreken. In dit hoofdstuk onderzoeken we wat deze relativering van duurzaamheid betekent. Daartoe moeten we ook aandacht schenken aan de redenen voor het verbreken van een huwelijk.

5.2 Het huwelijk niet als doel op zichzelf

Wat betekent het dat het huwelijk geen doel op zichzelf is, maar dat er meer nodig is dan het volhouden van een relatie, voordat het een goede relatie is? Om dit idee verder te onderzoeken relateren we het aan de tegengestelde denklijn zoals we die vinden bij Kierkegaards personages B en de gehuwde man, namelijk dat het huwelijk de ‘ultieme *telos*’ van de mens zou zijn.

5.2.1 Het huwelijk als hoogste *telos* bij de gehuwde man en B

De gehuwde man beschrijft het huwelijk als het ‘hoogste *telos* van het individuele bestaan’. Degene die ‘met een boog om het huwelijk heen loopt’ zou zelfs het ‘hele aardse bestaan annuleren’.¹⁷⁷ Deze waardering van het huwelijk als hoogste doel voor het menselijk bestaan hier op aarde is voor hem ook een reden om niet naar het ‘waarom’ van het huwelijk te vragen.¹⁷⁸ Zijn lof op het huwelijk is zo groot dat het de vraag oproept in hoeverre hij dit serieus meent: ‘Elke andere levenskennis is oppervlakkig in vergelijking met die van een echtgenoot, want hij en hij alleen heeft zich naar behoren in het menselijk bestaan verdiept’.¹⁷⁹ Deze typering van de gehuwde man wijst op het zijn van echtgenoot, als de enige juiste levensvorm die recht doet aan het menselijk bestaan en sluit daarmee alternatieve levensvormen uit, of ziet deze in ieder geval als oppervlakkig in vergelijking tot de gehuwde staat.

De gehuwde man ziet het als zijn missie om anderen te overtuigen van de waarde van het huwelijk. Hij beschrijft dat zijn reden om over het huwelijk te schrijven is ‘dat degenen die net zo gelukkig zijn in hun huwelijk daaraan herinnerd worden en degenen die twijfelen erdoor gewonnen worden voor het huwelijk’. Door te schrijven zou hij misschien ‘voor meerdere mensen iets kunnen betekenen’ maar hij geeft er ‘de voorkeur aan om zoveel mogelijk te betekenen voor zijn vrouw’.¹⁸⁰ Hij ziet de relatie met zijn vrouw als zijn belangrijkste relatie waarin hij zoveel mogelijk wil betekenen, meer dan in de relaties met andere mensen.

De gehuwde man bespreekt het huwelijk ook als de ultieme vorm van ‘concretie’, liefde mag niet iets abstracts blijven maar moet concreet vorm krijgen. Pas wanneer de liefde concreet vorm krijgt in

¹⁷⁷ Kierkegaard, *Stadia op de Levensweg*, 110.

¹⁷⁸ Kierkegaard, *Stadia op de Levensweg*, 110.

¹⁷⁹ Kierkegaard, *Stadia op de Levensweg*, 99.

¹⁸⁰ Kierkegaard, *Stadia op de Levensweg*, 104.

een huwelijk overstijgt zij het abstracte, ideale beeld en komt zij tot haar ware uitdrukking: 'Het ware idealiserende besluit moet even concreet zijn als het abstract is. Er is tussen hemel en aarde niets zo concreet als een huwelijk en de echtelijke relatie, niets is zo onuitputtelijk. (...) De abstractie is de eerste uitdrukking van de idealiteit, maar de concretie is haar wezenlijke uitdrukking. Dit laatste wordt door het huwelijk uitgedrukt.'¹⁸¹ Tegelijkertijd erkent de gehuwde man wel dat er een hoger leven is dan het huwelijk, namelijk het religieuze, geestelijke leven. Echter, men kan niet alleen dit religieuze, geestelijke aspect vorm geven maar men moet ook het aardse bestaan vormgeven, mensen zijn 'niet alleen geest, zoals God, maar ook mens'.¹⁸²

Ook B beschrijft het belang van het 'huwelijk zonder waarom': 'Ik wil het schone benadrukken van huwelijken die zo weinig mogelijk waarom hebben. Hoe minder 'waarom', hoe meer liefde, dat wil zeggen wanneer men het ware erin ziet. Al zou iemand bij het aangaan van zijn huwelijk alle eindige 'waaroms' kunnen verenigen, dan zou hij juist om die reden de miserabelste van alle echtgenoten zijn.'¹⁸³ Het huwelijk lijkt bij B en de gehuwde man een doel op zichzelf geworden. Iets wat alleen omwille van zichzelf gesloten mag worden en een ultiem doel voor de mens zelf is.

5.2.2 Een tegenovergestelde overtuiging bij Kierkegaard?

Hoe verhoudt deze waardering van het huwelijk, door de personages B en de gehuwde man, zich tot de visie van Kierkegaard zelf? Religiewetenschapper Deirdre Nicole Green schrijft in een artikel over het concept huwelijk bij Kierkegaard dat in de loop van Kierkegaards denken en schrijven 'de prioriteit van de relatie met God steeds groter wordt, totdat deze relatie tot God ertoe neigt het huwelijk te zien als een obstakel voor een directe relatie met God'.¹⁸⁴ Kierkegaards ultieme conclusie is, volgens Green, dat 'men het huwelijk moet verliezen ten behoeve van een directe relatie tot het absolute'. Green stelt dat Kierkegaard in latere werken, later dan de boeken *Of/Of* en *Stadia op de Levensweg* van waaruit we B en de gehuwde man citeren, afstand neemt van deze verdediging van het huwelijk.¹⁸⁵

Across the authorship, Kierkegaard depicts marriage variously as the central institution of civic and ethical life that proves itself to be indispensable for becoming a self and relating to God, the manifestation of freedom and the eternal in love, and that which should be rejected for a higher life of Christian devotion, and in Kierkegaard's case, authorship. This tension may be accounted for by a heterogeneous authorship, a progression in Kierkegaard's thought and an attempt to assuage and justify his broken engagement and unmarried life.¹⁸⁶

Green stelt hier dat er met betrekking tot het huwelijk verschillende overtuigingen bij Kierkegaard te vinden zijn. Zij beschrijft dit als een progressie in Kierkegaards denken, waarbij het huwelijk voor hem minder belangrijk wordt en de relatie met het absolute belangrijker. Daarbij speelt er volgens haar een mogelijke zelfrechtvaardiging mee, ten opzichte van Kierkegaards eigen, ongehuwde leven.

Green laat twee verschillende visies op het huwelijk zien in het schrijven van Kierkegaard. Aan de ene kant de visie dat het huwelijk een 'religieuze en ethische eis' is en een noodzakelijk onderdeel voor het menselijk bestaan, en op andere plekken als een lagere levensvorm die moet worden

¹⁸¹ Kierkegaard, *Stadia op de Levensweg*, 123-124.

¹⁸² Kierkegaard, *Stadia op de Levensweg*, 181-182.

¹⁸³ Kierkegaard, *Of/Of*, 483.

¹⁸⁴ Deirdre Nicole Green, "Marriage" in Steven M. Emmanuel, William McDonald en Jon Stewart (Eds.), *Volume 15, Tove IV: Kierkegaard's Concepts: Individual to Novel* (Taylor and Francis Ltd: Routledge, 2016), 120.

¹⁸⁵ Green, "Marriage", 121.

¹⁸⁶ Green, "Marriage", 122.

‘opgeofferd voor absolute trouw aan het goddelijke’.¹⁸⁷

Ook Vos wijst op de uitersten die bij Kierkegaard te vinden zijn. Vos heeft het hierover wanneer hij het begrip vertwijfeling bij Kierkegaard uitwerkt aan de hand van het personage Anti-Climacus in het boek *De ziekte tot de dood*. Vertwijfeling is, volgens Vos, ‘de ziekte’ waardoor het niet lukt om ‘jezelf te worden’.¹⁸⁸ Een vorm van vertwijfeling is het ‘doorslaan naar de polariteit eindigheid of naar de polariteit oneindigheid’. Om ‘jezelf te worden’ is het noodzakelijk om je niet in een van deze ‘uitersten te verliezen’.¹⁸⁹ Vos wijst op deze begrippen naar aanleiding van een tekst van Anti-Climacus. Echter, het sluit ook aan bij de voorafgaande kritiek op de uitersten die we vinden bij Kierkegaard met betrekking tot het huwelijk. Wanneer men het huwelijk ziet als het ultieme *telos*, dan verliest men zichzelf in de richting van de eindigheid. Wanneer men het huwelijk ziet als een obstakel voor het liefhebben van God, verliest men zichzelf in de richting van de oneindigheid.

Bij Kierkegaard vinden we dus verschillende visies op het huwelijk. De visie van ‘de gehuwde man’ en ‘B’ zijn niet representatief voor Kierkegaard zelf. We vinden zelfs een tegenovergestelde visie, namelijk dat het huwelijk in de weg zou staan om het ultieme *telos* van de mens te bereiken: de relatie met God/het absolute. Beide uitersten zijn niet terecht. Het huwelijk is niet het ultieme *telos* voor de mens, maar het hoeft ook niet in de weg te staan voor een religieus/geestelijk leven.

5.3 Redenen tot het verbreken van een huwelijk?

Het huwelijk is geen doel in zichzelf. Het is niet het ultieme *telos* van ieder mens en er kunnen goede redenen zijn om geen huwelijk aan te gaan, bijvoorbeeld wanneer de huwelijksrelatie een relatie met God in de weg zou staan. Maar hoe verhoudt zich dit idee van het ‘huwelijk niet als doel in zichzelf’ tot huwelijken die al gesloten zijn? Zijn er bepaalde redenen die het verbreken van een huwelijk rechtvaardigen? En is een dergelijke rechtvaardiging nodig?

In hoofdstuk 4 zagen we de kracht van de combinatie van liefde en plicht. Op momenten dat een huwelijksrelatie moeizaam loopt, kan men terugvallen op de huwelijksbelofte. Hiermee kiest men om de persoon te zijn die men echt wil zijn en datgene te doen wat men echt wil doen. De huwelijksbelofte als een bewuste keuze is een grote keuze waarin mensen elkaar trouw beloven voor het leven. Farley typeert de huwelijksbelofte als een ‘bijna onvoorwaardelijke belofte’.¹⁹⁰ Deze belofte geeft een ‘morele verplichting’ en wanneer je die verbreekt ga je ‘in tegen je eigen integriteit’.¹⁹¹ Je bent dan niet langer betrouwbaar voor jezelf en voor de ander. Deze typeringen van wat een huwelijksbelofte is en wat het verbreken daarvan betekent, lijken weinig ruimte te bieden om huwelijksrelaties te verbreken. In deze paragraaf onderzoeken we of er legitieme redenen zijn om een huwelijk te beëindigen. Ondanks de beschrijving die Farley geeft van de huwelijksbelofte als een ‘morele plicht’ komt zij met drie redenen die het volgens haar verantwoord maken om een commitment, waaronder het commitment tot het huwelijk, te verbreken. In deze paragraaf geven we deze drie redenen weer en evalueren deze.

5.3.1 Onmogelijkheid van het houden van de belofte

De eerste reden om een commitment te verbreken beschrijft Farley als volgt: ‘When it truly becomes impossible to sustain a commitment-relationship, it may belong to a just love to change or break the commitment.’¹⁹² In eerste instantie lijkt dit een logische reden, wanneer iets onmogelijk is om te doen dan kan men daar ook niet toe verplicht worden. Echter, wanneer is het ‘werkelijk onmogelijk’

¹⁸⁷ Green, “Marriage”, 115.

¹⁸⁸ Vos, *Søren Kierkegaard lezen*, 130.

¹⁸⁹ Vos, *Søren Kierkegaard lezen*, 131.

¹⁹⁰ Farley, *Just Love*, 305.

¹⁹¹ Farley, *Personal Commitments*, 90.

¹⁹² Farley, *Personal Commitments*, 107.

om een belofte te houden?

Farley komt met het onderscheid tussen fysieke en psychologische onmogelijkheid. Dit eerste wordt vaak algemeen erkend omdat het dan over een 'objectief, onbetwistbaar feit' gaat.¹⁹³ Een voorbeeld hiervan is de belofte tot het afleggen van een pelgrimstocht. Wanneer iemand een ongeluk krijgt en niet meer kan lopen, is het logisch dat de belofte tot het doen van deze pelgrimstocht vervalt. Met betrekking tot het huwelijk gaat het vaak niet over 'fysieke onmogelijkheden' maar over 'psychologische onmogelijkheden'. Wanneer iets 'psychologisch onmogelijk' is geworden, is veel lastiger te bepalen. Farley benadrukt dat het verbreken van een commitment tot het huwelijk een serieuze aangelegenheid is en niet iets waar men gemakkelijk toe komt.¹⁹⁴

Wanneer iets 'psychologisch onmogelijk' is geworden kan, volgens Farley, alleen de persoon zelf besluiten. Het verschilt per individuele situatie of het onmogelijk is geworden om een relatie vol te houden.¹⁹⁵ Farley maakt onderscheid tussen wat verschillende mensen in verschillende situaties aankunnen. Hierdoor is het niet mogelijk om tot een simpele duiding van 'de *onmogelijkheid om trouw te blijven*' te komen. Dit sluit aan bij Verhaeghe die het in zijn boek *Intimiteit* heeft over de 'veerkracht' van mensen. Hij benadrukt dat het dan niet simpelweg om een eigenschap gaat maar om een resultaat van 'een complex ontwikkelingsproces van het individu in interactie met de omgeving'.¹⁹⁶ Het is onmogelijk om voor iemand anders te bepalen wanneer het 'werkelijk onmogelijk' is geworden om de huwelijksbelofte te houden. Dit vraagt van het individu zelf om de eigen situatie te kunnen beoordelen. Deze eerste reden geeft dus wel een richting voor het individu, maar legt de verantwoordelijkheid volledig bij het individu zelf.

5.3.2 *Verlies van betekenis*

De tweede reden die Farley geeft om een relatie te verbreken is de volgende: 'When a specific commitment no longer fulfills the purpose of the larger and more basic commitment that it was meant to serve, it may be a part of a just love to change it or break it.'¹⁹⁷ Het gaat hier over situaties waarin het commitment haar grotere doel verloren heeft. Farley spreekt hier over 'instrumentele beloftes' die gericht zijn op een groter doel. Een huwelijksbelofte is niet 'ultiem, absoluut en onvoorwaardelijk'.¹⁹⁸ Echter, de betekenis en het doel van het huwelijk is door de tijd heen heel verschillend bepaald. Er zijn altijd meerdere doelen in het huwelijk maar toch kan het zo zijn dat het huwelijk geen enkel doel meer dient.¹⁹⁹ Wanneer het huwelijk geen enkel groter doel meer dient, of wanneer het ingaat tegen het grotere commitment om God en naaste lief te hebben, dan kan het rechtvaardig zijn om de huwelijksrelatie te verbreken.

5.3.3 *Een andere verplichting staat hoger*

De laatste reden die Farley noemt sluit aan bij de vorige: 'When another obligation comes into conflict with and supersedes the obligation to keep a commitment, a just love may require that the commitment be broken or changed.'²⁰⁰ Mensen kunnen 'verschillende, conflicterende claims op hun

¹⁹³ Farley, *Personal Commitments*, 107-109.

¹⁹⁴ Farley, *Personal Commitments*, 109.

¹⁹⁵ Farley, *Personal Commitments*, 110.

¹⁹⁶ Verhaeghe, *Intimiteit*, 63.

¹⁹⁷ Farley, *Personal Commitments*, 117.

¹⁹⁸ Farley, *Personal Commitments*, 119.

¹⁹⁹ Farley, *Personal Commitments*, 120.

²⁰⁰ Farley, *Personal Commitments*, 126.

trouw ervaren'. Hierin moeten zij bepalen welke daden of welke relaties prioriteit krijgen.²⁰¹ In een huwelijkssituatie kan de belofte aan de partner ingaan tegen de belofte om voor kinderen te zorgen in een situatie waar deze kinderen lijden aan de relatie met de echtgenoot.

Farley bespreekt hier ook de vraag of een commitment aan jezelf zo sterk kan zijn dat het een commitment aan een ander kan opheffen. Zij stelt dat een bepaalde mate van 'zelfopoffering' noodzakelijk is in een huwelijk. Maar er zit een grens aan deze zelfopoffering. 'Een rechtvaardige liefde vereist een juiste liefde naar onszelf en een juiste liefde naar anderen'. We kunnen onze partner niet op een goede manier liefhebben wanneer dit 'verwoestend werkt' voor onszelf als persoon. 'We mogen alles opofferen wat we hebben, maar niet alles wat we zijn'.²⁰² We kunnen niet het goede voor een persoon nastreven terwijl het de verwoesting van een ander persoon betekent.²⁰³ Farley typeert een rechtvaardige liefde, die recht doet aan de persoon zelf, als volgt: 'When demands are made on us (or we think they are made) that violate our very personhood or that are based on false needs in the other or that see sacrifice as an end in itself, it does not belong to a just love to fulfill them. When demands are made that burden us "beyond reason" or beyond our strength, it need not belong to a just love to fulfill them.'²⁰⁴ We kunnen niet het goede voor een De huwelijksbelofte mag dus niet ingaan tegen 'hogere' beloftes. Dit kunnen beloftes naar kinderen zijn, beloftes tot God, anderen of tot jezelf. Dit laatste gaat om situaties waarin we onszelf volledig willen opofferen waardoor we niet langer 'onszelf zijn'.

5.3.4 Conclusie

Farley geeft drie redenen die volgens haar een rechtvaardiging kunnen zijn om een belofte, waaronder de huwelijksbelofte, te verbreken. Zij stelt dat het verbreken van een huwelijksbelofte niet lichtzinnig gedaan mag worden. Tegelijkertijd stelt ze ook dat een huwelijksrelatie niet 'koste wat het kost' in stand gehouden moet worden. Aan de hand van deze richtlijnen kunnen mensen hun eigen situatie toetsen.

Deze richtlijnen zijn echter nog redelijk abstract, ze kunnen door mensen heel verschillend ingevuld en beoordeeld worden. Wanneer is het 'psychologisch onmogelijk' om een huwelijksrelatie vol te houden? Welke doelen heeft het huwelijk allemaal en wanneer voldoet zij aan geen enkel doel meer? Wanneer staat een huwelijk een goede relatie tot God en tot andere mensen in de weg? Dat deze richtlijnen door mensen heel verschillend ingevuld en beoordeeld kunnen worden lijkt ook de bedoeling van Farley: ze stelt dat 'ieder mens vanuit zijn of haar eigen ervaring hierin een afweging moet maken'.²⁰⁵ Dit zorgt er echter wel voor dat alle verantwoordelijkheid bij de mensen zelf komt te liggen en deze richtlijnen weinig houvast bieden. Farley stelt dat de vragen 'rondom de radicale verplichting van commitments alleen beantwoord kunnen worden door te bepalen wat we liefhebben met een absolute liefde'.²⁰⁶ Maar ook wanneer we bepalen dat onze absolute liefde gaat naar het 'liefhebben van God en onze naaste' geeft dit nog altijd geen concrete aanwijzingen voor wat we moeten doen in een concrete situatie omdat dit liefhebben van God en naaste op allerlei verschillende manieren ingevuld kan worden.

Er ligt nu teveel verantwoordelijkheid bij het individu zelf om tot een ethisch besluit te komen over het al dan niet verbreken van een huwelijksrelatie. Er kunnen situaties zijn waarin iemand volledig zeker is dat hij of zij het psychologisch niet langer aan kan om verder te gaan met de

²⁰¹ Farley, *Personal Commitments*, 126-127.

²⁰² Farley, *Personal Commitments*, 131.

²⁰³ Farley, *Personal Commitments*, 135.

²⁰⁴ Farley, *Personal Commitments*, 135.

²⁰⁵ Farley, *Personal Commitments*, 138-139.

²⁰⁶ Farley, *Personal Commitments*, 139.

huwelijksrelatie of waarin hij of zij zeker weet dat andere mensen door de relatie geschaad worden. Maar er zijn ook situaties waarin daarover twijfels zijn. De redenen die Farley geeft kunnen alleen door de persoon zelf beoordeeld worden, maar daarvoor kan hij of zij wel steun gebruiken van vrienden, familie of een (kerkelijke) gemeenschap om samen over deze vragen na te denken en de verantwoordelijkheid van deze keuze te delen. De redenen van Farley geven dus wel handvatten om een situatie te beoordelen, maar vragen nog veel van de persoon zelf. Wanneer men deze redenen met anderen kan bespreken, dan kunnen zij helpen om tot een bewuste keuze te komen voor het al dan niet verbreken van de huwelijksrelatie.

5.4 Conclusie

In dit hoofdstuk onderzochten we hoe het huwelijk zich verhoudt tot het ultieme doel van de mens en wat redenen kunnen zijn om een huwelijksrelatie te verbreken. Hierin hebben we beargumenteerd dat het huwelijk geen ultiem doel op zichzelf is en moet bijdragen aan een hoger doel. Het hogere doel is de liefde tot God en andere mensen. Hiermee zoeken we naar een middenweg tussen de twee uitersten die bij Kierkegaard te vinden zijn. Namelijk de gerichtheid op het oneindige, en daarmee het bagatelliseren van het huwelijk, of de gerichtheid op het eindige, en daarmee het idealiseren van het huwelijk. Farley geeft handvatten om de eigen motivatie tot het verbreken van een huwelijksrelatie te toetsen aan een aantal 'rechtvaardige redenen' om een huwelijk te verbreken. Zij stelt terecht dat mensen dit niet voor een ander kunnen bepalen. Tegelijkertijd zou het goed zijn hier meer aandacht te schenken aan relaties met vrienden, familie of (kerkelijke) gemeenschap, om de verantwoordelijkheid voor het maken van dergelijke grote keuzes mee te kunnen delen.

Conclusie

Wat is, gegeven het huidige fluïde karakter van de Westerse maatschappij, vanuit theologisch-ethisch perspectief de waarde van duurzame relaties, in het bijzonder het huwelijk?

De vage scheidslijn tussen religieus en seculier in de waardering van duurzaamheid

Onze inzet was een theologisch-ethisch perspectief te bieden op de waarde van duurzame relaties, in het bijzonder het huwelijk. Wat deze uiteenzetting echter allereerst laat zien is dat de waardering van duurzaamheid niet slechts vanuit theologisch perspectief mogelijk is, maar ook in seculiere perspectieven aanwezig is. Seculiere auteurs zoals Bauman, De Wachter, Verhaeghe en Perel wijzen allemaal op het belang van duurzaamheid en de waarde van duurzame relaties. Zelfs een typisch christelijk begrip als naastenliefde wordt door Bauman en Verhaeghe centraal gesteld. Bauman geeft een duidelijke kritiek op de waardering van fluiditeit. Hij wijst op de negatieve gevolgen van individualiteit, eenzaamheid en consumentisme. Zijn invulling van een alternatief verhaal is beperkt, maar bijvoorbeeld wel te vinden in zijn waardering van naastenliefde en de morele economie. Met betrekking tot de invulling van duurzame relaties zien we een alternatief verhaal bij de Wachter met zijn oproep om af en toe ongelukkig te zijn en de niet-maakbaarheid van de liefde te erkennen. We zien het ook bij Verhaeghe in zijn pleidooi voor een goede verhouding met het eigen lichaam en voor duurzame intimiteit. Perel voegt hieraan toe dat het ook belangrijk is om in een relatie spanning en afstand te hebben naast intimiteit. Ondanks dat ook zij stelt dat liefde niet maakbaar is, benadrukt zij de aspecten waar partners aan kunnen werken om erotiek als element van duurzame relaties te behouden.

Naast verschillende overeenkomsten met deze seculiere perspectieven komen Farley en Kierkegaards personages B en de gehuwde man, vanuit hun theologische perspectief tot eigen conclusies. Zo zien we bij hen een duidelijk pleidooi voor het huwelijk in plaats van voor duurzame relaties in het algemeen. Voor B en de gehuwde man ligt deze waarde van het huwelijk in de relatie die zij leggen tussen de eeuwigheid en het concrete leven. Voor Farley is de verbondsrelatie tussen God en mens een voorbeeld voor relaties tussen mensen onderling en specifiek voor de huwelijksrelatie. Alle drie benadrukken de waarde van de huwelijksbelofte als moment om op terug te kunnen vallen. Daarnaast wijzen zij ook alle drie op de hoop die het vertrouwen in God biedt als ondersteuning voor het kunnen houden van deze belofte.

Hiermee voegt het theologisch-ethisch aspect elementen toe aan de seculiere waardering van duurzaamheid. Bij Bauman ontbreekt dit gedeelte terwijl hij hier wel aanzetten toe doet. In zijn typering van de liefde als een 'overgave aan het lot', 'mysterie' en 'verwant aan transcendentie' lijkt hij te erkennen dat het in de liefde gaat om iets wat buiten onszelf is en ons overstijgt. Het is niet toevallig dat hij van de Ander spreekt met een hoofdletter en er verschillende overeenkomstige redeneringen op na houdt als we vanuit het theologisch perspectief ontwikkeld hebben gezien. Een voorbeeld hiervan is de overeenkomst tussen het alternatieve verhaal van Bauman en het alternatieve verhaal gebaseerd op de overtuiging dat God zelf relatie is, mensen schept om relaties aan te gaan en de oproep doet om onze naasten lief te hebben. Beiden komen echter uit op een alternatief verhaal dat ingaat tegen een individualistisch wereldbeeld, waarbij het vooral om het eigen, korte termijn genot gaat.

Theologisch-ethische reflectie als het aanzetten tot het bewust maken van keuzes

De benaderingen van Bauman, Kierkegaard en Farley brachten ons tot de vraag wat theologisch-ethische reflectie eigenlijk is. Baumans manier van schrijven bestaat vooral uit het bevragen van heersende opvattingen en niet zozeer het voorschrijven van "het juiste". Zijn doel daarmee is dat mensen hun eigen motivaties en overtuigingen bevragen en zelf komen tot het maken van bewuste

keuzes. Hieruit ontstond steeds meer de overtuiging dat dit bevragen van heersende opvattingen en mensen stimuleren tot het maken van eigen, bewuste keuzes, ook de taak van de theologische ethiek is. Kierkegaards gebruik van personages draagt hieraan bij. Het laat verschillende perspectieven van binnenuit zien en roept de lezer op tot het maken van eigen keuzes. Ook Farleys continue gebruik van voorbeelden laat zien dat het in theologisch-ethische reflectie niet kan gaan om het abstract 'weergeven van waarheden', maar dat het steeds verbonden moet worden met de concrete werkelijkheid. Deze verbondenheid met de werkelijkheid en het weergeven van verschillende perspectieven, kan er ook voor zorgen dat er meer begrip ontstaat voor de ander die andere keuzes maakt. De eigen vanzelfsprekendheden worden hiermee bevraagd.

Tegelijkertijd gaat de taak van de ethiek verder, zij mag wel degelijk redenen geven om bepaalde keuzes te maken. De rol van de ethiek bestaat daarmee niet alleen uit het laten zien van verschillende perspectieven, maar ook van de overtuigingen die hieraan ten grondslag liggen. Het is vervolgens aan de individuen zelf om hun eigen overtuigingen te volgen en keuzes te maken.

Dit legt een grote verantwoordelijkheid bij, en vraagt veel van, het individu. Het zou goed zijn om deze verantwoordelijkheid meer te kunnen delen. Het bespreken van ethische thema's in vrienden of familiekring kan hieraan bijdragen. In christelijke kringen zou de kerk hierin een rol kunnen spelen door avonden over ethische thema's te organiseren of in vertrouwde kleine groepen specifieke kwesties te bespreken. Met betrekking tot het huwelijk ligt hier een taak voor christelijke gemeenschappen om deze relatie bespreekbaar te maken, niet als vanzelfsprekend neer te zetten en het gesprek met elkaar aan te gaan.

Antwoord op de onderzoeksvraag

In hoofdstuk 3 en 4 hebben we geprobeerd te laten zien dat er waarde te vinden is in duurzame relaties zoals een huwelijk. Met Farley zagen we dat in een duurzame relatie een diepe vorm van eenheid bereikt kan worden die in een korte relatie niet bereikt wordt. Bij Bauman werd duidelijk dat een duurzame relatie mensen helpt om boven de gerichtheid op hun eigen genot uit te stijgen en de ander echt als Ander te zien en te waarderen. In hoofdstuk 5 betoogden we dat in de huwelijksrelatie deze gerichtheid op eigen geluk verder overstegen kan worden wanneer zij bijdraagt aan het grotere doel van de mens, namelijk het grote gebod uit de Bijbel: God liefhebben boven alles en de naaste als jezelf. Dit relativiseert de waarde van het huwelijk en zet haar in een breder perspectief. Mensen zijn geschapen om relaties met anderen aan te gaan en verlangen naar duurzame relaties. Het is belangrijk om de waarde van verschillende relaties te erkennen zoals vriendschap, familiebanden, collega's, gemeenteleden en de relatie tot de vreemdeling. Ook hier kunnen hele waardevolle en duurzame relaties ontstaan. De gerichtheid op de veiligheid van de relatie met de eigen partner kan mensen afsluiten voor relaties met anderen. De mens is echter bedoeld voor een diversiteit aan relaties. Daar komt bij dat juist wanneer mensen deze waardevolle relaties met anderen hebben, de relatie met hun partner waarschijnlijk makkelijker stand houdt, omdat zij dan niet alles van hun partner verwachten.

Daarnaast willen we opmerken dat ook fluïditeit een mate van waardering verdient. Deze thesis gaat hier verder weinig op in en bespreekt vooral de kritiek van Bauman op fluïditeit. De overtuiging van Coontz, dat relaties er baat bij hebben dat er een besef is dat deze verbroken kunnen worden, lijkt aannemelijk. Dit kan er namelijk voor zorgen dat mensen moeite blijven doen voor elkaar en de kwaliteit van hun relatie blijven evalueren. Naast Baumans redenen om fluïditeit te verwerpen, is echter ook voor fluïditeit in het algemeen wel degelijk iets te zeggen. Een mate van fluïditeit en flexibiliteit geeft mensen de kans om zich te ontwikkelen. Door nieuwe kansen, nieuwe beroepen en nieuwe vriendschappen kunnen mensen hun vaardigheden, deugden en inlevingsvermogen ontwikkelen. In Perels nadruk op de rol van erotiek en spanning in relaties wordt zichtbaar hoe deze

fluiditeit ook binnen duurzame relaties betekenisvol kan zijn.

Het huwelijk kan bijdragen aan het in stand houden van duurzame relaties. In hoofdstuk 4 zagen we hoe liefde en plicht zich tot elkaar verhouden en dat het nemen van een besluit kan bijdragen aan de intentie tot een levenslange belofte. Het moment waarop het huwelijk gesloten wordt, markeert de bewuste keuze voor deze intentie en is een moment om op terug te vallen. Dit terugvallen op het besluit is een sterke kracht zolang de partners ervan overtuigd zijn dat dit hetgeen is wat zij ten diepste willen doen en wie zij willen zijn.

De belofte van twee mensen aan elkaar is fragiel. In het huwelijk mogen de partners zich gedragen weten door de zegen van God, die B typeert als een 'goddelijke machtiging'. De kwetsbare relatie tussen twee mensen ontvangt de zegen van God. In het Dienstboek van de PKN wordt deze zegen als het centrale moment van de huwelijksdienst beschreven:

De liefde en trouw die twee mensen elkaar toezeggen, wordt gedragen door de liefde en trouw van God. De zegening van het bruidspaar vormt dan ook het centrale moment in een trouwdienst. Het broze jawoord van de gehuwden wordt gefundeerd in het jawoord van de Eeuwige. Kenmerk van een christelijk huwelijk is de wil van twee mensen zich in hun leven en samenleven te laten inspireren door het evangelie van Gods liefde en trouw.²⁰⁷

²⁰⁷ Dienstboek een proeve: Leven, zegen, gemeenschap, 686.

Bibliografie

Boeken

- Bauman, Zygmunt. *Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds*. Cambridge: Polity Press, 2003.
- Bauman, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2000.
- Brood, Paul en Michiel de Wolde. *Scheiden doet lijden: 400 jaar echtscheidingsmisère*. Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2014.
- Coontz, Stephanie. *Marriage, a History: from Obedience to Intimacy or How Love Conquered Marriage*. New York: Viking Penguin, 2005.
- De Wachter, Dirk. *Liefde: Een onmogelijk verlangen?* Tiel: Uitgeverij Lannoo, 2014.
- Farley, Margaret. *Just Love: A Framework for Christian Sexual Ethics*. Londen: Continuum International Publishing Group, 2006.
- Farley, Margaret. *Personal Commitments: Beginning, Keeping, Changing*. Maryknoll New York: Orbis Books, 2013.
- Kierkegaard, Søren. *Of/Of: Een levensfragment*. Uitgegeven door Viktor Eremita (Kopenhagen, 1843). Vertaling en annotatie door Jan Marquart Scholtz. Amsterdam: Boom, 2007.
- Kierkegaard, Søren. *Stadia op de Levensweg: studies van verschillende auteurs*. Uitgegeven door Hilarius Bogbinder (Kopenhagen, 1845). Vertaling door Jan Marquart Scholtz. Paul Cruysberghs en Onno Zijlstra (eds.) Deel 10 van de Nederlandse *Kierkegaard Werken*. Budel: Uitgeverij Damon, 2014.
- Perel, Ether. *Erotische intelligentie: Een vaste relatie geeft zekerheid, maar hoe houd je het spannend?* Amsterdam: Bruna Uitgevers B.V., 2014.
- Verhaeghe, Paul. *Intimiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2018.
- Vos, Pieter. *Søren Kierkegaard lezen*. Kampen: Uitgeverij Kok, 2010.
- Witte, John Jr. *From Sacrament to Contract: Marriage, Religion and Law in the Western Tradition*. Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 1997.

Artikelen

- Green, Deirdre Nicole. "Marriage" in Steven M. Emmanuel, William McDonald en Jon Stewart (Eds.), *Volume 15, Tove IV: Kierkegaard's Concepts: Individual to Novel* (Taylor and Francis Ltd: Routledge, 2016), 115-122.
- Hauerwas, Stanley. "Character, Narrative, and Growth in the Christian Life" in John Berkman & Michael Cartwright (Eds.), *The Hauerwas Reader* (Durham: Duke University Press, 2002), 221-223.
- Martos, Joseph. "Marriage in the Western Churches" in Kieran Scott en Michael Warren, *Perspectives on Marriage: a Reader* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 29-44.

Websites

- Centraal Bureau voor de Statistiek. "Honderd jaar alleenstaanden." Geraadpleegd op 3 mei 2019. <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2018/26/honderd-jaar-alleenstaanden>

Centraal Bureau voor de Statistiek. "Geregistreerd partnerschap wint aan populariteit." Geraadpleegd op 1 augustus 2019. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/34/geregistreerd-partnerschap-wint-aan-populariteit>

Centraal Bureau voor de Statistiek StatLine. "Huwten en partnerschapsregistraties, kerncijfers." Geraadpleegd op 29 april 2019. <https://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37772ned&D1=0-4&D2=0,10,20,30,40,50,60-l&HD=120104-1412&HDR=G1&STB=T>

Centraal Bureau voor de Statistiek StatLine. "Huwelijksontbindingen; door echtscheiding en door overlijden." Geraadpleegd op 29 april 2019. <https://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=37425ned>

Centraal Bureau voor de Statistiek Statline. "Huwelijksontbindingen; door echtscheiding en door overlijden." Geraadpleegd op 29 april 2019. <https://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37425ned&D1=3-9&D2=%28l-11%29-l&HD=100526-0713&STB=G1,T>

Centraal Bureau voor de Statistiek StatLine. "Twintigers en dertigers trouwen minder." Geraadpleegd op 29 april 2019. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/18/twintigers-en-dertigers-trouwen-minder>

Demkes, Emy. "Hoe feller Patagonia zich verzet tegen de consumptiemaatschappij, hoe groter het kledingmerk wordt" De Correspondent, 27 juni 2019. Geraadpleegd op 27 juni 2019. https://decorrespondent.nl/10300/hoefeller-patagonia-zich-verzet-tegen-de-consumptiemaatschappij-hoe-groter-het-kledingmerk-wordt/4839683938100-458ca5b2?mc_cid=f0f56079ac&mc_eid=dd48613bfb

Eurostat: statistics explained. "Marriage and divorce statistics." Geraadpleegd op 29 april 2019. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Marriage_and_divorce_statistics

National Center for Health Statistics. "Marriage/Divorce Rate." Geraadpleegd op 30 april 2019. <http://donsnotes.com/reference/marriage-divorce.html>

Rijksoverheid. "Hoe kan ik mijn geregistreerd partnerschap ontbinden?" Geraadpleegd op 1 augustus 2019. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/scheiden/vraag-en-antwoord/geregistreerd-partnerschap-ontbinden>

Overig

Dienstboek - een proeve. Deel II: *Leven, zegen, gemeenschap: voor andere gelegenheden*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2004.

Nieuwe Bijbelvertaling (NBV). Nederlands Bijbelgenootschap 2004.

DATAMANAGEMENTPLAN

1. Algemeen

NAAM STUDENT: Marjolein Helman Klapwijk

NAMEN SCRIPTIEBEGELEIDER(S):

Dr. E.P. (Petruschka) Schaafsma

DATUM: 14-10-2019

VERSIE: 1

2. Algemene gegevens over het onderzoek / scriptie-onderwerp

(WERK)TITEL ONDERZOEK / SCRIPTIE: "Ja ik wil! ... voor nu ..."
Een theologisch-ethisch onderzoek naar de waarde van
duurzaamheid in partnerrelaties, in het bijzonder het huwelijk
KORTE OMSCHRIJVING VAN ONDERZOEK EN ONDERZOEKSMETHODE(N): in een fluïde maatschappij
onderzoek volledig aan de hand van literatuurstudie

TYPEN ONDERZOEKSDATA:

Schriftelijke bronnen, literatuur en websites

PERIODE WAARIN DATA VERZAMELD WORDEN:

September 2018 t/m augustus 2019

3. Technische aspecten

HARD- EN SOFTWARE: N.V.T.

BESTANDSFORMATEN: N.V.T.

OMVANG VAN DE DATA (SCHATTING IN MB/GB/TB): N.V.T.

OPSLAG DATA TIJDENS ONDERZOEK: N.V.T.

OPSLAG DATA NA AFLOOP ONDERZOEK: N.V.T.

4. Verantwoordelijkheden

BEHEER DATA GEDURENDE HET ONDERZOEK: ik zelf.

BEHEER DATA NA AFLOOP ONDERZOEK: ik zelf.

5. Juridische en ethische aspecten

EIGENAAR DATA: ik zelf.

PRIVACYGEVOELIGE DATA: JA / NEE

INDIEN JA: HOE WORDEN ZAKEN ALS VEILIGE OPSLAG EN TOESTEMMING VAN BETROKKEN PERSONEN EN/OF ORGANISATIES GEREGLD?

6. Overige zaken

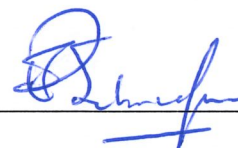
=====

(In te vullen door thesisbegeleider:)

Goedgekeurd

Niet goedgekeurd, omdat:

Naam, handtekening:

Dr. E.P. Schaafma

Datum:

23-10-2019

=====

TOELICHTING

Ad 1. Algemeen

Noteer de datum waarop het datamanagementplan is ingevuld en noteer de versie bijv. 1.0. In de loop van het onderzoek kunnen mogelijk zaken als de onderzoeksmethode wijzigen of bij nader inzien toch privacygevoelige issues gaan spelen. Wijzig dan naast de betreffende paragraaf ook de datum en het versienummer.

Vul alle velden in, of vermeld expliciet: niet van toepassing/n.v.t.

Ad 2. Algemene gegevens over het onderzoek / scriptie-onderwerp

Geef een korte omschrijving van het onderzoek en beschrijf welke onderzoeksmethoden gebruikt gaan worden.

Omschrijf het type onderzoeksdata, zoals schriftelijke bronnen (archieven, literatuur), transcripties, interviews (bijv. beeld- en geluidsopnamen), verslagen, vragenlijsten, enquêteresultaten, afbeeldingen.

Vermeld ook als het bijvoorbeeld ruwe data of afgeleide data betreft.

Ad 3. Technische aspecten

Wordt specifieke hardware gebruikt naast pc/laptop? Wordt specifieke software gebruikt bijv. voor data-analyse? Bestandsformaten kunnen bijvoorbeeld zijn: DOCX, TXT, XLSX, PDF, WAV, JPG.

De omvang van bestanden kan weergegeven worden in megabyte, gigabyte of terabyte. Geef in ieder geval een globale schatting indien bij aanvang van het onderzoek nog niet precies de omvang te bepalen is.

Sla data tijdens het onderzoek op de juiste (veilige) locatie op. Bijvoorbeeld privacygevoelige data op de Home-directory van de Vrije Universiteit. De H-schijf van de VU is overigens altijd de meest veilige opslaglocatie. Sla privacygevoelige data nooit in de cloud op. Gebruik clouddiensten uitsluitend voor het opslaan van standaard data, zoals een wetenschappelijk artikel in PDF. USB-sticks en de eigen laptop zijn eveneens ongeschikt voor opslag van (privacygevoelige) data. Deze kunnen immers verloren of gestolen worden of beschadigd raken.

Denk ook aan een goede, veilige en regelmatige back-up van de versies van je masterscriptie.

Na afloop van het onderzoek kunnen data gepubliceerd worden als onderdeel van de masterscriptie, bijvoorbeeld in een bijlage. Dat geldt met name voor kleine dataverzamelingen, die geen privacygevoelige gegevens bevatten. Via de bibliotheek PThU kunnen (geanonimiseerde) data als losse bestanden bij de scriptie worden gearchiveerd. Via de bibliotheek PThU kunnen bestanden met privacygevoelige data worden gearchiveerd in een speciaal daarvoor beschikbare data-opslag faciliteit van de VU (ArchStor/DarkStor).

Ad 4. Verantwoordelijkheden

In het kader van wetenschappelijke integriteit is het belangrijk om te beschrijven op welke wijze data veilig opgeslagen zijn en beheerd worden. Daarmee wordt o.a. de controleerbaarheid van de data gewaarborgd. Zie ook de Nederlandse Gedragscode Wetenschappelijke Integriteit 2018 (te vinden op www.pthu.nl/Onderzoek-PThU/Academic_Integrity/).

Geef aan wie de data tijdens het onderzoek beheert. Dat zal veelal de student zelf zijn. Heeft echter de scriptiebegeleider ook toegang? Na afloop kan de student het beheer overdragen aan de PThU (bibliotheek).

Laat ook geïnterviewden weten, hoe (privacygevoelige) data worden beheerd en door wie.

Ad 5. Juridische en ethische aspecten

Omschrijf wie (mede-)eigenaar is van de data.

Indien er sprake is van privacygevoelige gegevens is het noodzakelijk zeer zorgvuldig om te gaan met de verzamelde onderzoeksdata. Denk daarbij aan persoonsgegevens (naam, adres, leeftijd, geslacht), maar ook aan het BSN of religieuze overtuiging.

Sla deze dus altijd veilig op (zie ad 3). Voorkom datalekken! Laat geïnterviewden weten hoe met de data wordt omgegaan. Vraag hen via een zogeheten *Informed consent-formulier* vooraf om toestemming te geven voor het onderzoek en het gebruik en de opslag van de onderzoeksdata. Geef aan dat je de verzamelende data uitsluitend gebruikt voor jouw onderzoek.

Anonimiseer zo veel mogelijk de data.

Ad. 6 Overige zaken

Vermeld hier onderwerpen die niet ondergebracht konden worden bij eerdere onderdelen.

Overleg te allen tijde met je begeleiders indien zaken niet helder zijn, je twijfelt over de juiste wijze van data verzamelen of over het opslaan van data. Of vraag advies aan de bibliotheek PThU.

PThU, Amsterdam/Groningen
(bestandsversie: 20190703)

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: Marjolein Hekman - klapwijn

Titel masterthesis: "ja ik wil! ... voor nu ...". Een theologisch-ethisch onderzoek naar de waarde van duurzaamheid in partnerrelaties, in het bijzonder het huwelijk, in een fluïde maatschappij

VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

Amsterdam 13-09-2019

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

Amsterdam 13-09-2019

